

TAFOFIEL 27 – augustus 2015

Sinds februari 2010 mag u van Epitaaf vzw op gepaste tijd een nieuwsbrief in uw mailbox verwachten, met informatie over onze activiteiten en artikels en nieuws in verband met het funeraire.

Inhoudstafel Tafofiel 27

1. Lidmaatschap Epitaaf vzw en volg ons op FACEBOOK
2. Exclusieve rondleiding op 29 augustus 2015, op de begraafplaats Sint-Jans-Molenbeek met bezoek aan de restauratiewerf van de graf galerijen, een grafteken door Victor Horta enz.
3. Open Monumentendagen 19-20 september 2015
4. Verslag rondleiding graf galerijen en lichtend hart, op 21 juni 2015
5. Maatregelen tegen diefstal op begraafplaatsen
6. Boekbesprekingen
7. Tentoonstelling Departures Gravensteen Gent
8. Oorlogsbegraafplaatsen door Marcel M. Celis
9. De Duitse en Belgische Militaire Wo I Ereperken op de begraafplaats van Brussel (Evere) door Marcel Celis

1

De naam Tafofiel, uit het Grieks "taphos" = graf, en "philos" = vriend, is een gepaste naam voor de elektronische nieuwsbrief van Epitaaf vzw.

Veel leesplezier

Epitaaf vzw krijgt de steun van

LIDMAATSCHAP

Aanmelden of vernieuwen lidmaatschap Epitaaf vzw

Dankzij uw lidmaatschap kunnen we blijven ijveren voor het behoud van waardevolle graftekens en bijzondere funeraire gehelen in Vlaanderen en Brussel én steekt u ons een hart onder de riem bij het onderhoud van het Museum voor Grafkunst.

Wij danken u voor het vertrouwen en de steun die u ons bezorgt door uw lidmaatschap.

25 € gewoon lid, 125 € steunend lid, 1500 € beschermend lid

Overschrijven op rekeningnummer: BE20 0682 0392 6056 BIC : GKCCBEBB

Voor de registratie en communicatie is het belangrijk om bij de overschrijving melding te maken van de naam van het lid, met adres, e-mail (indien nieuw lid), jaartal lidmaatschap en één van de hierboven vermelde termen.

EPITAAF OP FACEBOOK

2

<https://www.facebook.com/pages/Epitaaf-vzw/637698996346882>

Ter aanvulling van de Tafofiel en de website beheert Epitaaf vzw een Facebookpagina.

Funeraire internationale activiteiten allerhande, nieuws van Epitaaf zelf, berichten over wetgeving, over restauraties, indrukken van bezoekers aan het Museum voor Grafkunst, ... wordt er gepost.

U kan ons op de hoogte brengen van realisaties op, voor en rond begraafplaatsen door dat te melden aan info@epitaaf.org of te linken aan onze Facebookpagina.

https://www.facebook.com/pages/Epitaaf-vzw/637698996346882?sk=events&ref=page_internal

Ook indien u niet op Facebook zit, kan u deze pagina online bekijken.

RONDLEIDING

Bezoek aan de restauratie van de graf galerijen van Sint-Jans-Molenbeek

Zaterdag 29 augustus 2015, 10u30

gratis voor leden, 5 euro voor niet-leden; inschrijvingen en info: info@epitaaf.org

De begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek. Zicht op de oude centrale gang, uitgevend op het koepelgebouw van 1903-1905. Foto Tom Verhofstadt (13 mei 2015).

De gemeentelijke begraafplaats van Molenbeek werd ontworpen door architect Joseph PRAET en ingehuldigd op 16 augustus 1864. Zij was een van de eerste begraafplaatsen in de Brusselse agglomeratie aangelegd in toepassing van het arrest van het Hof van Cassatie van 13 februari 1864 waarin het beheer van de kerkhoven werd overgedragen aan de burgerlijke macht.

De funeraire galerijen staan op een zichtbare plaats in het verlengde van de erelaan. Ze zijn van latere datum en kenden verschillende bouwfasen. Ze werden vanaf 1880 gebouwd naar plannen van (gemeentelijk) landmeter-architect R. RYSMAN. Mogelijk waren ze al voorzien bij de oorspronkelijke aanleg van de begraafplaats, maar ze worden niet aangeduid op de vroegste plattegronden die bewaard zijn gebleven. Het achthoekige paviljoen met koepel werd in 1903 ontworpen door gemeentelijk inspecteur van openbare werken J.B. JANSSEN en in 1905 gebouwd. De laatste bouwfase eindigde in 1907-1908 met de zuidelijk georiënteerde galerij. Vermoedelijk heeft J.B. JANSSEN deze plannen eveneens gerealiseerd.

De funeraire galerijen zijn in een neoklassieke stijl opgetrokken op een orthogonaal grondplan. Het complex bestaat uit drie galerijen. De hoofdgalerij ligt in het verlengde van de erelaan en is noord-zuid georiënteerd. Deze half verzonken gang werd vermoedelijk in 5 fasen gebouwd – 1880, 1886, 1891, 1895 en 1900. Deze gang eindigt in een achthoekig koepelgebouw welke vertakkingen kent in oostelijke en westelijke richting (1903-1905). Vervolgens werd de westelijk galerij verlengd (1905-1906) om tenslotte te worden verlengd in zuidelijke richting, parallel met de eerste gang, vanaf 1908. De laatste uitbreidingsfase werd waarschijnlijk afgerond in 1910.

Zicht op de bekronende sarcofaag bovenop de inkom van het galerijencomplex. Deze hele constructie (1880) is integraal uitgevoerd in beton. Foto Tom Verhofstadt (26 juni 2015)

De hoofdingang van het complex, in het verlengde van de erelaan, wordt geflankeerd door twee pilasters en bekroond door twee gestapelde sarcofagen. Op de twee muren, links en rechts, zijn marmeren platen aangebracht met de nog weinig leesbare tekst:

La vie est un sommeil. Mourir c'est renaître. On n'approche jamais de la mort avec plus de calme que lorsqu'au déclin de la vie on a pour consolation le souvenir du bien qu'on fait en l'impitoyable mort soumet tout à ses lois. Le vrai culte consiste dans les bonnes mœurs et la pratique des vertus.

De twee muren zijn afgebakend door twee hoekpilasters, waarop telkens een gedrapeerde urne. De galerij ligt ongeveer één derde ondergronds en is bereikbaar door een zevental treden. In de zijmuren zijn telkens twee zijdelingse portieken tegenover elkaar geplaatst. Deze worden geflankeerd door gekoppelde pilasters en bekroond door een entablement en een driehoekig fronton. De binnenruimte tussen deze portieken is achthoekig uitgewerkt. Binnen zijn aan elke zijde zes rijen

nissen en buiten vier rijen met nissen ingericht. De hoofdgalerij was aanvankelijk beschut door middel van een glazen zadeldak dat in de loop der tijden verdween.

De tweede galerij ligt haaks ingeplant op de hoofdgalerij. Deze galerij is, evenals de derde, in haar verlengde, bovengronds gebouwd, in tegenstelling tot de hoofdgalerij. Ter hoogte van het kruispunt is er een statige octogonale ruimte met een bekronende koepel. Deze steunt op een achthoekige onderbouw geritmeerd door Dorische hoekpilasters waarboven gedrapeerde urnen en opengewerkt door smalle verticale drielichten gescheiden door pilasters met Ionische kapitelen. De gaanderij van de graf galerij wordt geritmeerd door gecanneleerde Dorische zuilen, aan de binnenkant zijn de grafnissen voorzien met grafplaat. De galerij wordt onderbroken door twee portieken met gekoppelde zuilen en driehoekig fronton. De tweede galerij stopt aan de linkerkant van het overkoepelde paviljoen abrupt en lijkt onafgewerkt, wachtend op eventuele uitbreiding... Aan de rechterkant van het overkoepelde paviljoen vormt ze een rechte hoek en loopt verder door naar de derde galerij, parallel met de hoofdgalerij. Deze galerij vertoont stilistisch dezelfde karakteristieken als de tweede en wordt versierd met een Dorische zuilenrij, onderbroken door een portiek. De tweede en derde galerij hebben beide een blinde buitenmuur.

Toegang tot de oostelijk galerij voor aanvang van de restauratie. Foto Tom Verhofstadt (3 april 2015).

De zuidelijk galerij gebouwd vanaf 1908 voor aanvang van de restauratie. Foto Tom Verhofstadt (3 april 2015).

De Molenbeekse graf galerijen vormen een merkwaardig architecturaal geheel. Ze zijn gebouwd in een sobere neoklassieke stijl en bezitten een opvallende eenheid ondanks de verschillende opeenvolgende bouwcampagnes. Deze coherentie in de bouwstijl werd waarschijnlijk gevrijwaard omdat de gemeente gedurende de vele bouwcampagnes als bouwheer optrad. De opmaak, de

inrichting en de uitvoering van de galerijen getuigen van veel originaliteit. De architecturale verhoudingen en de sobere stijl verlenen aan het geheel een monumentaal karakter.

In tegenstelling met de graf galerijen van Laken werden deze van Molenbeek, met uitzondering van de half-verzonken hoofdgalerij, bovengronds gebouwd. Tevens werden ze gebouwd niet in functie van nijpend plaatsgebrek op de begraafplaats; wanneer de eerste galerij werd gebouwd in 1880, goed voor 140 concessies, telde de begraafplaats slechts een 175 grafmonumenten, m.a.w. de beschikbaarheid van de vrije percelen was nog enorm. De gemeente bood deze infrastructuur aan waarschijnlijk in functie hygiënische redenen - ook economische gezien de kostenbaten van dergelijke constructie – en uiteraard kort in navolging van de Lakense voorbeelden (eerste ingebruikname vanaf 1876).

De graf galerijen van Molenbeek werden bij besluit van 22.03.2007 in hun totaliteit beschermd als monument vanwege hun historische, artistieke, esthetische en sociale waarde.

Vanaf april 2015 worden zij deskundig gerestaureerd onder leiding van het architectenbureau Origin, die ook de restauratie van de graf galerijen van Laken leidt. De werken worden uitgevoerd door Denys. Gezien het beschermde statuut worden de werken opgevolgd door de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Wij hebben het genoegen en het geluk deze unieke restauratiewerf te mogen bezoeken en krijgen deskundige uitleg door de heren Alexandre Terlinden (werfleider Denys), Erik Hendrickx (architect projectverantwoordelijke Origin) en Tom Verhofstadt (Directie Monumenten en Landschappen en ondervoorzitter Epitaaf vzw).

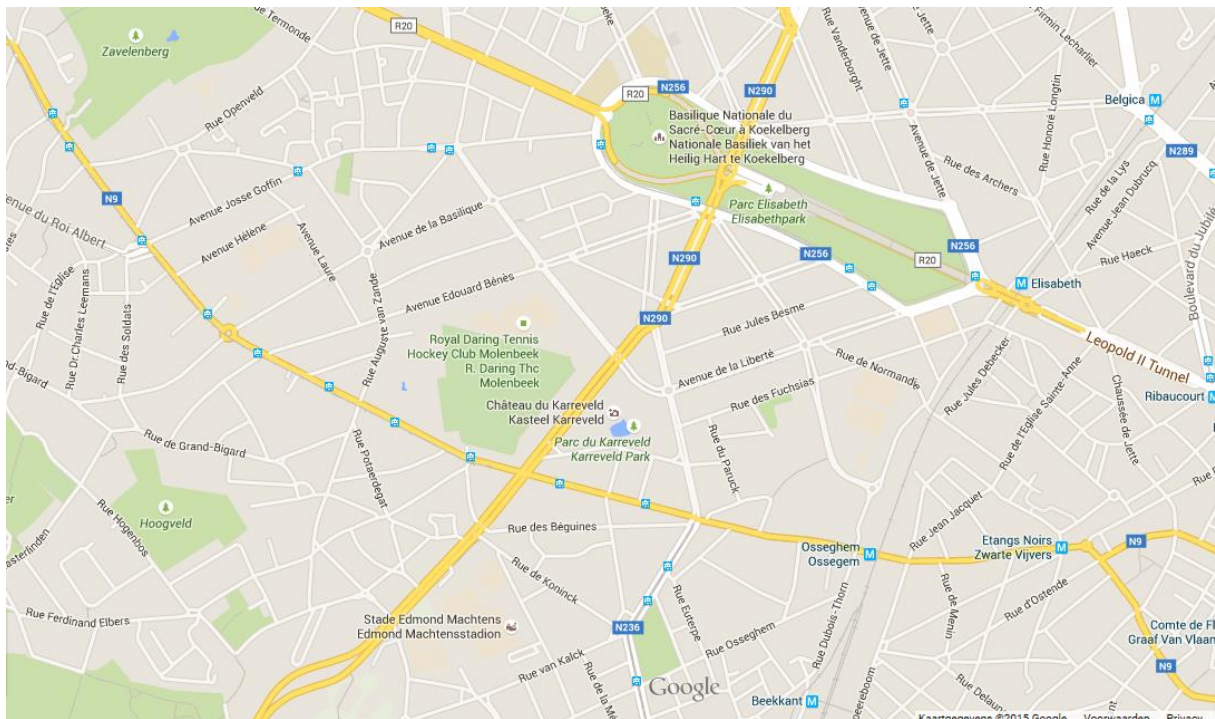
Familiëgraf Des Cressonnières en dat van de echtgenoten Verrept-De Keyzer. Foto's door Anne-Mie Havermans.

Uiteraard wordt er eveneens een rondleiding op de begraafplaats van Molenbeek voorzien met werk van architect Victor Horta en beeldhouwers Ernest Salu, Victor Voets, A. Vandevoorde, G. Vandevoorde, J. Witterwulghe, C. Bataille, Alfred Courtens, Alphonse Van Laenen en Victor Voets. We houden halt bij uitzonderlijke grafmonumenten voor Eugène Laermans, Henry Meuwis en Sander Pierron.

OPGELET!

Gelieve uw kledij aan te passen voor dit werfbezoek: **stevig schoeisel** en een **broek** (er zal op stellingen worden gekropen!). De **helmen** zullen door de firma Denys ter beschikking worden gesteld.

Met speciale dank aan de gemeente Sint-Jans-Molenbeek, firma DENYS en architectenbureau Origin.

De begraafplaats van Sint-JansMolenbeek is gelegen op de Gentsesteenweg 537-539. Zij is bereikbaar met het openbaar vervoer via Bus 49 (Halte Begraafplaats Molenbeek) of via Tram 19 of 82 (Halte Begraafplaats Molenbeek).

Open Monumentendagen Brussels Hoofdstedelijk Gewest 2015:

"Ateliers, fabrieken en kantoren" casus Het bedrijf Salu

19-20 september 2015

Het jaarthema wil de Brusselse productieplaatsen in de kijker zetten: de zware industrie maar ook de kleine nijverheid, fabrieken, ateliers en werkplaatsen en het bijbehorende logistieke erfgoed;

De nadruk zal liggen op Salu als bedrijf, de organisatie ervan en hoe het evolueerde. Salu was niet enkel beeldhouwer, maar al snel bedrijfsleider aan het hoofd van een groot atelier. Dit evolueerde over de generaties. Er is een evolutie op te merken van het artistieke van het bedrijf, naar steeds meer onderhoud. Zo tonen de briefhoofden van de firma een hele ontwikkeling, van hoe Salu zich presenteerde als bedrijf. Ook het aspect gezinsbedrijf, waarbij de echtgenoten instonden voor de verkoop van bloemen zal worden belicht. Meer info in volgende Tafofiel.

Foto's Fonds Salu - collectie Epitaaf vzw

HET VERWARMENDE LICHTENDE HART

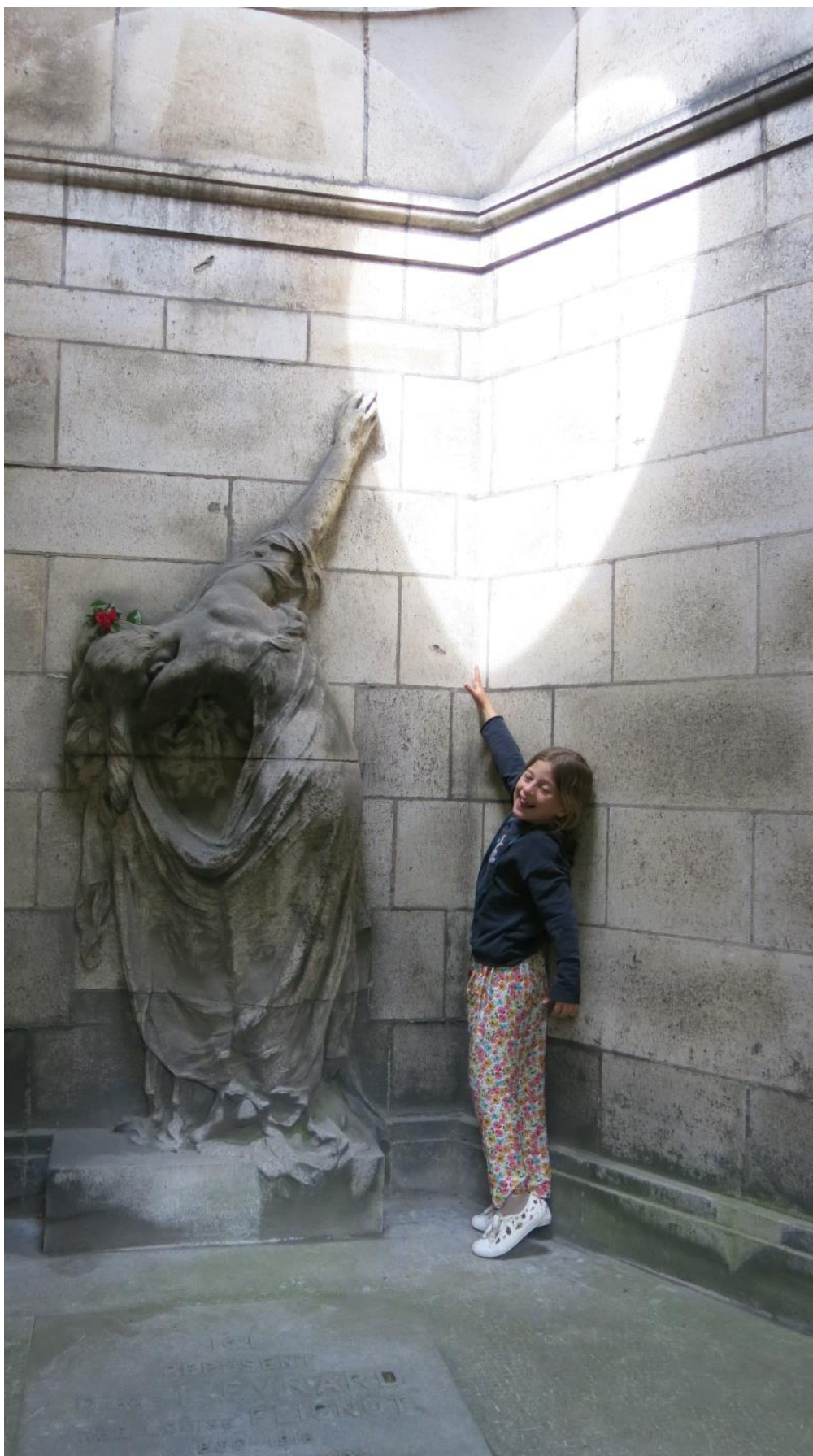
21 juni 2015

verslag en foto' s Anne-Mie Havermans

Op 21 juni 2015 mocht Epitaaf heel wat leden en andere sympathisanten verwelkomen. De ochtend begon grijs, maar het enthousiasme groeide bij het bezoek aan de spectaculaire restauratiewerf van de unieke ondergrondse graf galerijen, onder deskundige begeleiding van Tom Verhofstadt. Op het middaguur brak -zoals gepland- de zon door. Aan de kapel van het echtpaar Evrard- stonden tal van geïnteresseerden vol verwondering te kijken naar dit unieke fenomeen. Na een half uur was het hart niet meer perfect, maar de zon bleef schijnen en ook wij straalden. Linda Van Santvoort bracht heel

wat informatie (zie vorige Tafofiel), maar een antwoord op het waarom kon niet gegeven worden. Het mystieke gegeven blijft. Nog onder de indruk werd er bijgepraat op de tentoonstelling in het Museum voor Grafkunst te Laken.

Ook Liza was vervuld van het hart.

PREVENTIE EN SOCIALE CONTROLE OP BEGRAAFPLAATSEN

Counteren van zinloze en respectloze diefstallen van metaal

Anne-Mie Havermans

In de komkommertijd richt de pers zich steevast op zaken zoals de Rechtvaardige Rechters en wordt met verontwaardiging gereageerd op diefstal van brons op begraafplaatsen. In beide gevallen wordt er weinig kritisch omgegaan met de aangereikte informatie. In het tweede voorbeeld lijkt de opzet er eerder op gericht om de aandacht van mogelijke daders te trekken dan om ze af te schrikken.

Bij het ontvreemden van zaken op graven gaat het om GRAFSCHENNIS, DIEFSTAL en in vele gevallen om SCHADE AAN BESCHERMD ERFGOED. Dit zijn handelingen die de rechtbank streng bestraft. Als daders gevat worden zullen zij de aangerichte beschadiging aan het erfgoed, alsook de emotionele schade moeten vergoeden. Die ligt vele malen hoger dan de luttele euro's die oud metaal opbrengt.

De veroordeling staat inderdaad niet in verhouding tot wat het de rovers zou kunnen opbrengen. Te merken aan wat wordt meegenomen blijkt trouwens dat ze vaak zonder enige kennis te werk gaan. Onbezonnen grijpen ze alles mee wat hen interessant lijkt, dus ook zamak (legering met vooral zink, ook aluminium en magnesium) maar ook gegalvaniseerd brons, met een ijzeren kern. Deze objecten bevatten geen of nauwelijks koper en brengen op de markt weinig op (de prijs van oud ijzer is 0,24 cent per kilo en oud zink 0,85 euro per kilo, terwijl een ketting in zamak amper wat weegt).

Deze grafschenners zijn zich evenmin bewust dat heel wat gemeenten voorzorgen nemen, zoals de dienst begraafplaatsen van de stad Antwerpen. Daar zijn de losliggende stukken brons gestockeerd. Die zullen met een degelijke tweecomponentenlijm worden vastgelijmd. Ook de bronzen platen op de militaire stèles op de ereperken zullen met die lijm chemisch verankerd worden. Bovendien is men bezig om alle bronzen stukken van alle Antwerpse begraafplaatsen te merken met chemisch DNA. Dat zal redelijk onzichtbaar zijn op de monumenten. Het DNA is niet af te wassen en blijft zelfs na het smelten aanwezig. Zo kan mits labo-onderzoek de recherche het brons identificeren als behorende aan de stad Antwerpen.

Bovenal is en blijft sociale controle van groot belang. Wanneer een bezoeker alert is en de politie onmiddellijk belt, bij het zien van diefstal of vlak na de vaststelling van het verdwijnen van een stuk, kan er snel worden gereageerd. Dit had positief resultaat in Mechelen. Enkele jaren geleden werd op de stedelijke begraafplaats van Mechelen de diefstal van een bronzen sculptuur opgemerkt door de betrokken familie. De diefstal moest net daarvoor hebben plaatsgehad. Dezelfde dag is er een foto opgevraagd bij Anne-Mie Havermans (zie ook hier belang van een inventaris). In opdracht van de burgemeester zelf, die er prioriteit van maakte, is de foto verspreid onder alle agenten. Daardoor kon de sculptuur de volgende dag teruggevonden worden door een alerte politieagent!

Wij roepen op om in de komkommertijd de positieve zaken in het licht te zetten omtrent het funerair erfgoed. De week van de begraafplaatsen toonde aan dat doorheen het land professionelen en vrijwilligers hand in hand deze bijzondere erfenis bestuderen, koesteren en in stand houden. Bij hen zijn vaak heel wat boeiende en ontroerende verhalen te halen.

PUBLICATIES

Paulette Verdoot een ballerina, een medaille, een drama

Het egyptomane grafmonument van Paulette VERDOOT, op de begraafplaats van Brussel, is elke rechtgeaarde *Epitaaf*-getrouwe ongetwijfeld bekend. In haar onvolprezen inventaris *La Nécropole de*

Bruxelles, uit 1991, had Cécilia Vandervelde dit curiosum vanzelfsprekend doch zondermeer opgenomen.

Sindsdien bleef het rond dit gedenkteken beangstigend stil, met dien verstande dat het bij herhaling ten prooi viel aan vandalisme en diefstal.

Tot enige tijd geleden een kleine medaille door de beeldhouwer Eugène Jean De Bremaecker (1879-1963), opgedragen aan en met het profiel van “*mademoiselle Verdoot*” de aandacht trok van Marcel Celis en hij op zoek ging naar het ware verhaal achter het personage.

Het resultaat *Paulette Verdoot: een ballerina, een medaille, een drama*, verscheen dit voorjaar bij de *Limburgse Commissie voor Numismatiek*, als een 41 pagina's tellende en kleurrijk geïllustreerde monografie.

Evere, grafmonument van Paulette Verdoot prentbriefkaart E. Bernaert)-

Het schetst hoe Paulette Verdoot als piepjonge Brusselse danseres de balletschool volgde van de Koninklijke Muntschouwburg, uitgroeide tot een van de meest door het publiek geliefde prima ballerina's, tijdens de zomer 1916 na een rel met een Duitse officier de hand aan zichzelf sloeg en hoe nadien, op de begraafplaats in Evere, haar grafmonument tot stand kwam.

Tal van figuren komen in het artikel aan bod: balletmeester Ambrosiny, de kunstschilder Victor Abeloos, Felyne Verbist en haar collega-ballerina's, de fotograaf Dupont-Emera, de Franse president Armand Fallières, de beeldhouwers De Bremaecker en Herbays, en zoveel meer.

De monografie omvat een tweede bijdrage, *Paulette Verdoot en Egypte*, door egyptoloog Eugène WARMENBOL, waarin deze de historische modellen identificeert waardoor de ontwerper(s) van het grafmonument zich hebben laten inspireren.

PAULETTE VERDOOT

**EEN BALLERINA,
EEN MEDAILLE,
EEN DRAMA**

Marcel M. Celis

PAULETTE VERDOOT EN EGYPTE

Eugène Warmenbol

Medaille in de kijker – nr. 9

CELIS Marcel M., *Paulette Verdoot: een ballerina, een medaille, een drama*, & WARMENBOL Eugène: *Paulette Verdoot en Egypte, Medaille in de kijker, nr. 9*, Limburgse Commissie voor Numismatiek, 2015, 41 p. Te verkrijgen bij de Limburgse Commissie voor Numismatiek, door overschrijving van 19,5 € (niet leden van de LCN) of 10€ (leden van de LCN) + 3,-€ verzending- en verpakingskosten, op rekeningnummer BE30 7512 0356 1311 / BIC AXABBE22.

Elysische Velden in Evere

Naar aanleiding van de *Open Monumentendagen 2014* in het Brussels hoofdstedelijk Gewest, wijdde de Gewestelijke Overheidsdienst Brussel, Directie Monumenten en Landschappen, een dubbelnummer van haar tijdschrift *Erfgoed Brussel* aan het thema *Geschiedenis en Herinnering*.

Met zijn 24 p. tellende bijdrage *Elysische Velden in Evere*. De begraafplaats van Brussel, benadert voormalig *Epitaaf* voorzitter Marcel Celis de begraafplaats als “oord voor openbare herdenkingsplechtigheden”.

In een eerste luik komen de *Openbare memorialen* aan bod: het Brits memoriaal voor de slag van Waterloo; dit voor de Strijders van 1830; de Duitse en Franse memorialen voor de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871; het memoriaal voor de Slachtoffers van hun plicht; de Duitse, Britse en Belgische militaire ereperken; het memoriaal voor de Gefusilleerden, de Belgische piloten gesneuveld tijdens WO II, de Burgerslachtoffers van rampen.

Een tweede luik vraagt aandacht voor de *Privémemorialen* opgericht met fondsenwerving: deze naar aanleiding van kindermoorden -Jeanne Van Calck en Annette Bellot- en deze van de Belgische Werkliedenpartij, met César De Paepe, Laurent Verrycken, Jean Volders en Emile Vandervelde.

Met *Afscheid nemen en herinneren. Rituelen en architectuur van de dood*, de 16 p. tellende bijdrage van Yves Schoonjans, blijven we in de funeraire thematiek. Van de middeleeuwse collectieve graven tot de jongste urnen- en begraafbossen, van het christelijke kerkhof tot de huidige multiculturele begraafplaatsen, brengt hij zijn geactualiseerde visie op de “*maatschappelijke verschuivingen ten overstaan van de dood en de begraafplaats in onze westerse wereld*”.

Niet te missen is de 26 p. lange bijdrage van Benoît Mihail, conservator van het *Museum van de geïntegreerde politie*. In *Monumenten voor de doden en de helden van het vaderland. Het herinneringserfgoed van de twee wereldoorlogen*, brengt hij het -weleens navrant- verhaal van de tientallen herdenkingsmonumenten die her en der, vooral na WO I in de stad tot stand kwamen: ter verheerlijking van helden, ingetogen op de begraafplaatsen, thematisch, opgedragen aan grote militairen, aan vrouwen en burgerlijke helden. Verhelderend is zijn analyse van de mentaliteitsverandering na WO II en van onder meer de verdeeldheid ontstaan bij de herdenking van het Verzet en haar slachtoffers.

Dit *Dossier Geschiedenis en Herinnering* telt samen acht hoofdartikels, alle rijkelijk geïllustreerd, voorzien van noten en van een samenvatting in het Engels. Het is beschikbaar in het Nederlands en/of in het Frans.

Erfgoed Brussel, Dossier Geschiedenis en Herinnering, speciaal nr. 011-012, september 2014, 160 p.

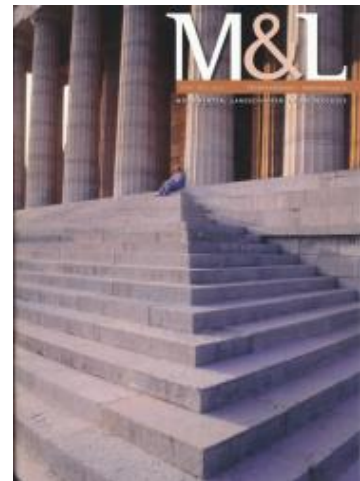
Te koop in de boekhandel (dubbelnummer 20,-€) of via abonnement (twee gewone nrs. en een dubbelnummer) door overschrijving van 29,-€ op rekeningnummer BE31 0912 3109 5455 / BIC GKCCBEBB op naam van de *Directie Monumenten en Landschappen*, met vermelding “*Tijdschrift Erfgoed Brussel (2014)*”.

Website: www.facebook.com/BruellesPatrimoinesErfgoedBrussel

Pleyel, Canova, Alfieri, Scarpa, Pickery

Minder recent (2012) is het eigenzinnig werkstuk *Memorialen die hen binden: Marie Pleyel, Antonio Canova, Vittorio Alfieri, Carlo Scarpa & Hendrik Pickery*, waarmee Marcel Celis in M&L (Monumenten, Landschappen en Archeologie), tweemaandelijks tijdschrift van de Vlaamse Overheid, Onroerend Erfgoed, uitgebreid en fraai geïllustreerd een rode draad spint tussen de cantatrice Marie Pleyel en haar romance met Hector Berlioz, haar graftombe door de Brugse beeldhouwer Hendrik Pickery op het kerkhof van Laken, het grafmonument van de Italiaanse dramaturg Vittorio Alfieri door Antonio Canova, en de architecturale uitbreiding van diens Gipsotheek in Possagno door architect Carla Scarpa in 1955-1957.

Weinig bekend is ongetwijfeld het romaneske levensverhaal van Alfieri, zijn beruchte romances en de late, stabiele verhouding met gravin d'Albany, opdrachtgeefster voor Alfieri's graftombe in Firenze, waarvan exclusief iconografisch materiaal wordt gebracht.

Een moeilijke jeugd, niet-conventionele opleiding en glansrijke carrière viel ook ten deel aan Canova en Scarpa. Extra aandacht gaat hierbij naar het funeraire oeuvre van de beeldhouwer en naar de begraafplaats Brion in San Vito d'Altivole, de laatste realisatie van de architect waar ook hijzelf begraven ligt.

Antonio Canova, gips van de uitgevoerde versie. Elena Bassi, La Gipsoteca di Possagno, sculpture e dipinti di Antonio Canova, Venezia 1957, p. 154.

CELIS Marcel M., *Memorialen die hen binden: Marie Pleyel, Antonio Canova, Vittorio Alfieri, Carlo Scarpa & Hendrik Pickery*, in M&L, jaargang 31, nr. 6, november-december 2012, p. 68-92.

Als los nummer te verkrijgen door overschrijving van 7,-€ op rekeningnummer BE48 3751 1109 8627 / BIC BBRUBEBB van *Monumenten & Landschappen*, Koning Albert II-laan 19 bus 5, 1210 Brussel.

Website: www.menl.be

Lo splendore della forma

Ook de publicatie *Lo splendore della forma. La scultura negli spazi della memoria* verscheen reeds in 2012, maar dan wel rijkelijk zes jaar na de het ASCE-colloquium *The Splendour of Sculpture in European Cemeteries*, in het najaar 2006 in Verona: *Fugit Tempus!*

Een omstandig verslag van dit uitzonderlijk colloquium werd weliswaar reeds kort nadien in het tijdschrift *M&L* gebracht door Marcel Celis, toenmalig verantwoordelijke voor de Vakafdeling Funerair erfgoed bij de Vlaamse Overheid, Onroerend Erfgoed.

Dat de *Proceedings*, de bundeling van de samengevatte en alle 33 naar het Italiaans (!) vertaalde lezingen vooralsnog het daglicht zagen, is ongetwijfeld te danken aan de gedrevenheid van Mauro Felicori, initiator in Bologna en bezieler van de *Association of Significant Cemeteries in Europe*, die samen met de Genuese kunsthistoricus Franco Borgi tekende voor de eindredactie en de inleidende teksten.

Een overzicht brengen van de boeiende en gevarieerde inhoud zou ons te ver leiden, maar aandacht verdient onder meer de -oorspronkelijk in het Engels gebrachte- bijdrage van Marcel Celis // *laboratorio degli scultori Ernest Salu I, II III a Laken: : centro di sculture commemorative nella regione di Bruxelles* (p. 162-174).

Niet enkel de drie beeldhouwers Salu en hun atelier komen hierin aan bod, maar tevens wordt hun connectie geëvoceerd met de beeldhouwers Ernest Carrier-Belleuse, Auguste Rodin, Juliaan Dillens, Guillaume Geefs, Pierre Theunis, Mathieu Desmaré en Sylvain Norga.

Het boek is uitgegeven in een handig zakformaat, is fraai gedrukt op kwaliteitspapier en ruim voorzien van zwart-wit illustraties en telt niet minder dan 395 p.

FELICORI Mauro en SBORGI Franco (a cura di), *Lo splendore della forma. La scultura negli spazi della memoria*, Luca Sossella Editore, 2012, 395 p. (ISBN 978-88-97356-04-2).
De op het boek aangegeven prijs is 18,00 €.

TENTOONSTELLING

Departures

Gravensteen Sint-Veerleplein 11, 9000 Gent

3 juli 2015 tot 4 oktober 2015; elke dag van 10u-18u; prijs is toegangsticket Gravensteen

Persoonlijke impressie van Pierre Brewee

<http://gravensteen.stad.gent/nl/content/departures>

Van 3 juli 2015 tot 4 oktober 2015 loopt in het Gravensteen te Gent de tentoonstelling “Departures”, een initiatief van Historische Huizen Gent en UGent-medewerkers Marc Cosyns en Gita Deneckere. Cosyns is huisarts, gespecialiseerd in stervensbegeleiding, Deneckere is historica, en beiden zijn ze gefascineerd door de vergankelijkheid en delen ze met elkaar een liefde voor de kunst. De tentoonstelling is heel gevarieerd en de bezoeker krijgt zowel moderne als oude kunst te zien: etsen, teksten, fotografie, film, muziek, beeldhouwkunst, ...

Natuurlijk kunnen de post mortem-foto's uit een niet zo ver verleden niet ontbreken. Mij valt weer op hoe het mooi opbaren van een overledene een kunst is en blijft: de ene overledene is mooi om zien ... en de andere lijkt dan weer zonder veel respect neergelegd te zijn. Wat me ook opvalt zijn de reacties van de passanten: wie voor deze tentoonstelling naar het Gravensteen is gekomen heeft geen enkele moeite met deze foto's, is in sommige gevallen ook vertrouwd met deze traditie, maar er zijn ook de mensen die het Gravensteen komen bezoeken, geen boodschap hebben aan deze tentoonstelling, en bij hen hoor je af en toe de boodschap “dat het zo macaber is” en de vraag “om snel door te gaan alsjeblieft”. Het is duidelijk dat niet iedereen vertrouwd is met de dood, kan omgaan met de dood, ...

In de wapenzaal zien we “beelden”, afdrucken die d.m.v. gepleisterde lakens gemaakt worden van overledenen. Vergelijk het een beetje met een dodenmasker, maar deze keer dan wel een afdruk van een volledig lichaam, van kop tot teen. Het resultaat is een holle afdruk, als het ware een mal

waarmee je afgietsels zou kunnen maken van de overledene. Groot is onze verbazing wanneer we op onze foto's zien hoe deze holle beelden opeens een bolle indruk geven, opeens als het ware tot leven komen, een beeld geven van wat het resultaat zou zijn van deze mallen. Dat deze afdrukken de realiteit heel dicht benaderen mag blijken uit het feit dat we bij één van beide beelden duidelijk de typische naad zien lopen die rest nadat een stoffelijk overschot na autopsie weer dicht genaaid wordt. Heel confronterend, die zichtbare naad!

Ook de muziek komt aan bod. In een donkere, koude ruimte krijg je een werk te horen dat Dirk Brossé speciaal voor deze tentoonstelling heeft gecomponeerd. Als zoon van een begrafenisondernemer is Brossé heel vertrouwd met de symboliek rond sterven en rouwen. Wie goed luistert hoort in het werk allerlei componenten die verwijzen naar de dood ... en het leven: een hartslag, een tikkende klok die de tijd vermaalt, een doods klok, ...

Heel mooi vond ik de collage van filmfragmenten. Uit 7 films krijg je fragmenten te zien waarin mensen afscheid nemen van vrienden of familieleden: een echtgenoot, een vader, een geliefde, ... Zoveel manieren om afscheid te nemen van iemand: zijn/haar lievelingsmuziek spelen, hem/haar opbaren, ...

Zonder twijfel het meest confronterende werk van heel deze tentoonstelling is het werk "Life before death" van Walter Schels en Beate Lakotta. De Duitse fotograaf Walter Schels maakt portretten van mensen vlak vóór en vervolgens op de dag van hun dood, zijn partner Beate Lakotta registreert de aangrijpende getuigenissen van deze mensen tijdens hun laatste dagen. Een werk dat je heel diep raakt: je bekijkt die twee portretten die naast elkaar hangen, het ene moment zie je een levend mens ... en kijk naar rechts en je ziet diezelfde mens, maar deze keer dood. Hele mooie foto's zijn het: je zou echt niet zeggen dat deze mensen weten dat ze binnen enkele dagen zullen sterven, en ook in de dood stralen ze een mooie rust uit. En dan lees je de verhalen die er bij staan: de angst die één van hen heeft, niet voor de dood ... maar wel voor het sterven, iemand anders neemt zijn bezoekers kwalijk dat ze allemaal dat onderwerp mijden, niet praten over de dood ... terwijl hijzelf elke minuut dat hij alleen is nadenkt over dat nabije einde en zich vragen stelt, er is die ene ... die niemand naast zich wil wanneer het zo ver is ... maar dankbaar is wanneer zijn moeder bij hem blijft zitten, en haar vraagt om in haar armen te mogen sterven. Zelden zo een sterk werk gezien wat sterven, rouwen, de dood betreft: met voorsprong het sterkste werk van heel deze tentoonstelling.

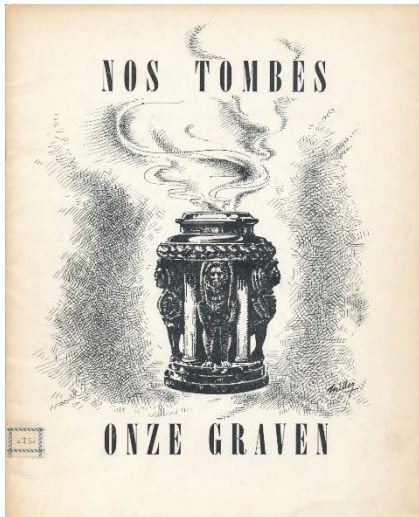

https://stad.gent/cultuur-sport-vrije-tijd/nieuws-evenementen/departures-gravensteen-3-juli-tot-en-met-4-oktober-2015?utm_campaign=20150626_GentNieuws&utm_medium=Email&utm_source=Nieuwsbrief_Gent

OORLOGSBEGRAAFPLAATSEN

Marcel M. Celis

Op 1 oktober 2014 gaf auteur dezes aan de Universiteit Gent, op uitnodiging van Professor Linda Van Santvoort, een lezing in het kader van haar *mastervak Capita selecta uit de architectuurgeschiedenis en de monumentenzorg*. Wat volgt is de enigszins herwerkte versie van deze lezing. Op uitzonderingen na betreft het geen origineel resultaat van eigen onderzoek, maar de bundeling van persoonlijke ervaring en beschikbaar materiaal, waarnaar ten dele wordt verwezen in de aansluitende literatuurlijst.

“Degenen die vroom voor het Vaderland zijn gestorven, hebben het recht dat de menigte op hun graf kome bidden”. Met deze wat houterige vertaling van Victor HUGO’s beroemde aanhef ¹*“Ceux qui sont pieusement morts pour la Patrie, ont droit qu’à leurs tombeaux la foule vienne et prie”*, leidt Luitenant-Generaal Baron DEKEMPENEER omstreeks 1950 een brochure in van de Vereniging Zonder Winstoogmerk *Nos Tombes/ Onze Graven*, waarin een overzicht gebracht wordt van de Belgische militaire begraafplaatsen en ereperken die onderhouden worden door deze vereniging.

Nos Tombes-Onze graven, ca 1950

Wat eraan voorafging

Het begraven van op het slagveld gesneuvelde soldaten kent in de Europese cultuur reeds een lange traditie. Na de slag van Cheronea, in 338 v.o.t., waarbij het leger van Filips II van Macedonië dit van Athene en haar bondgenoten verslaat, begraven overwinnaars en overwonnenen hun doden overeenkomstig hun religie, en richtten de Thebanen op het massagraf van hun verslagen elitetroepen als zoenoffer een 6 meter hoge leeuw op².

Stenen leeuw bij het slagveld in Cheronea, 338 BC

Ook de Romeinse legioensoldaten besteden grote zorg aan het begraven van hun doden, individueel in de nabijheid van hun kampen en gemerkt met een grafstele, of in collectieve graven na afloop van een veldslag. In het jaar 15 v.o.t. laat de Romeinse generaal (Julius Caesar, genaamd) GERMANICUS aldus de skeletten begraven van legioensoldaten die 6 jaar eerder sneuvelde in het traumatisch treffen met de Germanen, bij de slag van Teutoburg³.

¹ *Les chants du crepuscule, Hymne*, juli 1831.

² Herontdekt in 1818. In 1880 werden onder de tumulus 226 skeletten opgegraven.

³ 15.000 à 20.000 doden.

Het gebrek aan eerbied voor gesneuvelde krijgers wordt daarentegen vrijwel steeds als schokkend ervaren: tijdens de *Dertigjarige Oorlog* onder meer, wanneer huurlingen op het slagveld de lijken beroven, de gewonden afmaken en ze ten prooi laten aan de kraaien⁴.

De veldtochten van Napoleon, bij de aanvang van de 19de eeuw, waarbij voor het eerst in de geschiedenis kolossale aantallen manschappen worden ingezet, leiden de tijd in van massale slachtingen:

Austerlitz, op 2 december 1805:
36.000 doden;

Waterloo, op 18 juni 1815:
47.000 doden;

De Russische campagne, van juni tot december 1812: 380.000 doden op een totaal van 680.000 manschappen.

Evocatie van Napoleon's Russische veldtocht

Overwegingen van hygiënische aard beginnen stilaan te dagen -in 1804 was in Parijs het *Cimetière de l'Est/ du Père Lachaise* in gebruik genomen- maar massagraven, waar gesneuvelden van beider kampen zonder enig onderscheid worden samengegooid, blijven in oorlogstijd nog geruime tijd de praktijk⁵.

Parijs, *Cimetière de l'Est*, 1804

⁴ Van 1618 tot 1648; een grootschalig conflict waarbij de meeste Europese mogendheden betrokken waren. Hoofdoorzaak was niet [machtslust](#), maar de spanningen tussen [katholieke](#) en [gereformeerde](#) staten.

⁵ Massagraf blootgelegd in Vilnius in 2002. Slechts 20.000 manschappen keerden min of meer slagvaardig terug.

Militaire begraafplaatsen met individuele graven, zoals we ze heden kennen, verschijnen in de loop van de 19de eeuw. Ze zijn het gevolg van de massale oorlogsvoering, maar tegelijk van de nieuw ingevoerde militaire dienstplicht, waarbij naties worden betrokken in hun geheel maar ook gezinnen individueel.

De slag van Solferino (24 juni 1859), waar 140.000 Fransen en Piemontezen onder leiding van Napoleon III en Victor Emmanuel het 130.000 man tellend Oostenrijks leger van keizer Franz Jozef II verslaan, vormt een keerpunt. Niet zozeer het ontstellend groot aantal gesneuvelden en gewonden schokt de ooggetuigen⁶, maar de meedogenloze, mensonwaardige afslachting door beide partijen en met de bajonet van de talloze op het slagveld verspreid liggende gewonden. Het totaal ontbreken van enige vorm van medische verzorging zal de op zakenreis passerende Zwitser Henry DUNANT aanzetten tot de oprichting van een internationale, onpartijdige hulporganisatie, het latere *Rode Kruis*.

Evocatie van de gewonden bij de slag van Solferino 1859

Na afloop van de Amerikaanse Secessie-oorlog, die bijna gelijktijdig in 1861-1865 woedt tussen de noordelijke en zuidelijk staten en waarbij in 4 jaar tijd ruim 600.000 doden vallen, worden gemeenschappelijke militaire begraafplaatsen aangelegd, waar zowel Yankees als Geconfedereerden worden bijgezet, in individuele graven, in zoverre de gesneuvelde kan worden geïdentificeerd⁷. De graven worden gemarkeerd door een stele, uniform, ongeacht de graad, de afkomst of de geloofsovertuiging.

⁶ Op 9 uur tijd: 2.386 Oostenrijkers, 2.492 geallieerden.

⁷ Wikipedia: [Arlington National Cemetery](#), [Virginia](#), across the [Potomac River](#) from [Washington, D.C.](#), beneath whose 253 ha have been laid casualties, and deceased veterans, of the nation's conflicts beginning with the [American Civil War](#), as well as reinterred dead from earlier wars. The cemetery was established during the Civil War on the grounds of [Arlington House](#), which had been the estate of the family of [Confederate](#) general [Robert E. Lee](#)'s wife [Mary Anna \(Custis\) Lee](#) (a great-granddaughter of [Martha Washington](#)). The cemetery, along with [Arlington House](#), [Memorial Drive](#), the [Hemicycle](#), and the [Arlington Memorial Bridge](#), form the [Arlington National Cemetery Historic District](#), listed on the [National Register of Historic Places](#) in April 2014.

In Europa dringt dit precedent niet meteen door. Tijdens de Frans-Pruisische oorlog, waarbij Frankrijk aan Pruisen Elzas en delen van Lotharingen verloor en die aanleiding zal geven tot de Parijse *Commune* en haar bloedige repressie, worden tussen 19 juli 1870 en 10 mei 1871 een 138.871 gesneuvelden geteld. De Slag van Gravelotte, ten westen van Metz alleen reeds, maakt op 18 augustus 1870 in de Pruisische rangen meer dan 20.000 slachtoffers; aan Franse zijde sneuvelen er van de 12.275 manschappen 7.855 en raken er ruim 2.200 gewond. De slag bij Sedan op 1 september 1870, op slechts 10 km van de huidige Belgische grens, leidt tot ruim 8300 verliezen -gesneuveld of gewond- aan Pruisische kant en 17.000 aan Franse kant.

Het begraven van de gesneuvelden na de Slag bij Champigny, 1870

Op de officieren na, wordt het merendeel van de gesneuvelde soldaten, ongeacht hun Franse of Pruisische afkomst, verzameld in massagraven, ook al krijgen 37.000 onder hen een individueel graf in militaire perken op gemeentelijke begraafplaatsen.

Met het *Verdrag van Frankfurt*, in januari 1871, verbinden beide kampen zich nochtans ertoe de militaire graven, ongeacht de nationaliteit, te eerbiedigen en te onderhouden. Voor het eerst wordt hier gewag gemaakt van het recht, van voor hun vaderland gesneuvelde soldaten, op een 'eeuwigdurende rustplaats'.

In Zuid-Afrika woedt in 1901-1903 de 2de *Boerenoorlog*. Het conflict kost ruim 75.000 levens, het merendeel (ca 25.000) weliswaar in concentratiekampen, grotendeels vrouwen en kinderen. Het is

Intombi Cemetery, met het Gordon Highlanders-gedenkteken

nochtans tijdens deze oorlog dat het *British Empire* het gebruik invoert om de gesneuvelde soldaten -allen vrijwilligers- individueel te begraven.

Dit zal het model worden, wanneer het enkele jaren later bittere ernst wordt en de Eerste Wereldoorlog uitbreekt.

De Eerste Wereldoorlog

De Eerste Wereldoorlog blijft vooralsnog geboekstaafd als één van de meest moorddadige in de geschiedenis van de mensheid.

Het totaal aantal slachtoffers, militairen en burgers, wordt geraamd op meer dan 37 miljoen, waarvan bijna 17 miljoen doden en 20 miljoen gewonden.

Ruim 10 miljoen doden betreffen militairen, een kleine 7 miljoen zijn burgerslachtoffers. Minstens 2 miljoen militairen sterven ingevolge ziektes, 6 miljoen andere zijn spoorloos verdwenen.

Aan geallieerde zijde (samen 4.866.317 à 6.349.352) telt het toenmalig *British Empire*⁸ alleen reeds tussen de 900.000 en 1.100.000 gesneuvelden; Rusland 1.700.000 à 2.254.000; Frankrijk bijna 1.400.000; België 13.716 à 58.637 (volgens andere bronnen ca.38.000).

Aan de kant van de Centrale Mogendheden vallen ruim 4.000.000 gesneuvelden te betreuren, waarvan de helft uit Duitse rangen.

De overrompelende *Bewegingsoorlog* die de eerste weken van WO I kenmerkt leidt meteen tot een ongezien hoog aantal doden en noopt tot onmiddellijke maatregelen.

Op die ene 22 augustus 1914, bij een treffen tussen de Duitse en Franse troepen in de Ardennen en de omgeving van Charleroi, vallen aan Franse zijde 27.000 doden! Voor de eerste zes oorlogsmaanden loopt dit aantal op tot 300.000 aan Franse zijde, en 142.000 aan Duitse zijde!

Nieuwpoort, de kerk en het Frans kerkhof, WO I

⁸ Australië, Canada, India Nieuw-Zeeland, Newfoundland, Zuid-Afrika en het Verenigd Koninkrijk.

Frankrijk opteert aanvankelijk voor collectieve graven, massagraven tot 100 lichamen. De Britten houden het beperkt, tot maximaal 6 lichamen per graf. Duitsland daarentegen kiest meteen en resoluut voor individuele graven: een voorbeeld dat ingevolge de sociale druk vrij snel door de andere strijdende partijen wordt overgenomen.

Geleidelijk aan ontstaan aldus her en der voorlopige militaire begraafplaatsen, daar waar strijd geleverd werd, in de buurt van veldhospitals, op bestaande kerkhoven en gemeentelijke begraafplaatsen. De graven worden, zo mogelijk, gemarkeerd door een eenvoudig houten kruis. Aan Duitse zijde daarentegen, verrijzen al van bij de aanvang permanent bedoelde, funeraire herdenkingsmonumenten.

Vanaf de herfst 1914 verandert de *Bewegingsoorlog* in een *Stellingenoorlog*: een anonieme, onpersoonlijke oorlog waar de *artillerie* vrij spel heeft.

Het is deze artillerie die verantwoordelijk is voor het grootste aantal doden (ruim 2/3) en de zware verwondingen. De vuurkracht en de continue salvo's zijn verwoestend, vernielen al wat rechtstaat, ploegen onophoudelijk het landschap om, maar ook het slagveld en de doden. Het begraven van de gesneuvelden wordt een hachelijke, zinloze en uitzichtloze onderneming.

Nieuwpoort-Bad, begraafplaats voor de Geallieerden, WO I

Ernst Jünger, die als jonge oorlogsvrijwilliger van januari 1915 tot augustus 1918 het front aan den lijve ondervond, hield van zijn traumatische ervaringen een dagboek bij dat hij meteen na de oorlog verwerkte tot zijn iconisch gebleven boek *In Stahlgewittern*.

Oorlogsbegraafplaatsen

Na afloop van de oorlog zien zowel de overwinnaars als de overwonnenen zich voor de gigantische taak geplaatst om orde te scheppen in deze onoverzichtelijke chaos, en de gesneuvelden vooralsnog een waardige begraafplaats te bezorgen.

De gehanteerde basisprincipes zijn bij de creatie van dit nieuw soort begraafplaatsen voor de belangrijkste betrokken landen gelijklopend:

- een uitzonderlijke schaal, het gevolg van de industrieel gevoerde oorlog;
- de sobere, repetitieve vormgeving, om onderscheid tussen de gesneuvelden te vermijden;
- een plantmatige aanleg;
- de hergroepering per natie (op uitzonderingen na);
- de standaardisatie van steles en kruisen, en in duurzame materialen: kalksteen bij de Britten, steen of aluminium bij de Duitsers, blauwe hardsteen bij de Belgen, kunststeen (cement) bij de Fransen.

Voor alle partijen is het de bedoeling aan de begraafplaatsen een eeuwigdurend statuut te geven, maar in de aanpak blijkt de basisfilosofie grondig verschillend:

Frankrijk⁹ en de Verenigde Staten opteren, om redenen van materiële en psychologische aard, voor rationalisatie, voor de hergroepering per regio en in -soms- gigantische begraafplaatsen, zoals *Douaumont*¹⁰ en *Notre-Dame de Lorette* (ook: *Ablain-St-Nazaire*)¹¹, wereldwijd de grootste Franse oorlogsbegraafplaats.

De aanleg van Franse oorlogsbegraafplaatsen (265, met 730.000 lichamen) wordt aldus geregeld bij Wet van 29 december 1915. Een wet van juli 1920 laat nochtans de mogelijkheid open om desgevraagd lichamen aan hun families terug te bezorgen, wat effectief gebeurde voor zowat 30% van de gevallen (250.000 man).

De *Commonwealth*-landen daarentegen verkiezen voorrang te geven aan de historische en emotionele band met het slagveld en creëren een veelvuldigheid van begraafplaatsen zo dicht mogelijk bij de plaats van het treffen.

Duitsland is de verliezer, en moet zich plooiën naar de eisen van de overwinnaars. Frankrijk weigert de repatriëring naar het land van herkomst van Duitse gesneuvelden, maar stelt gronden ter beschikking voor hun hergroepering op begraafplaatsen in Frankrijk. De belangrijkste is deze van Neuville-Saint-Vaast, bij Arras, met 44.833 graven verspreid over een uitgestrekt grasveld en uitsluitend gemerkt door kruisen¹².

⁹ *Nord-Pas de Calais* telt meer dan 700 WO I-begraafplaatsen, alle nationaliteiten.

¹⁰ Bij Verdun. Ossuarium met minstens 130.000 niet-geïdentificeerde Fransen en Duitsers, naast 16.142 individuele graven.

¹¹ Bij Arras. Zowat 40.000 individuele graven en 7 ossuaria met bijna 20.000 individuen.

¹² Eveneens 129 steles voor Joodse Duitse militairen.

Belgische oorlogsbegraafplaatsen

“Op 16 Februari l.l. riep Staatsminister Devèze¹³ de herinnering aan onze grote Koning weer voor de geest en las enige uittreksels voor uit een schrijven dat de Vorst hem in 1922 toezond en waarin hij hem kennis gaf van zijn diepe ontroering over de staat van verlatenheid waarin hij de graven van zijn gewezen soldaten had gevonden.

Op dit tijdstip was het Ministerie van Landsverdediging, dat belast was met de hergroepering en het onderhoud van de Belgische graven, begonnen met het samenbrengen van de roemrijke overblijfselen van onze soldaten op wel onderhouden en voor ieder toegankelijke rustplaatsen, met de bedoeling deze kerkhoven tot de rang van Nationale Monumenten te verheffen.

Maar het gekwetste België komt slechts langzaam weer op krachten en daar eerst moet worden voorzien in de allernoodwendigste behoeften van de Natie, wordt de oprichting van officiële kerkhoven vertraagd.”

Het lot van de talloze soldatengraven her en der, was reeds op 20 maart 1916, de verslaggever (gesigneerd E.B.M.) van *Het Vlaamsche Nieuws* niet ontgaan.

“Over heel het land, haast op elk dorpskerkhof, op elke steedsche begraafplaats bevinden zich nu graven van gesneuvelden, gevallen voor een gemeenzaam doel. Steden en gemeenten nemen de taak op zich die graven te onderhouden en met bloemen rijkelijk te tooïen. Dit is de plicht, maar hoe prachtig het ook zij, die graven maken op ons niet den indruk, dien kort na de bezetting nog, de graven mieken, die hier langs de wegen, daar in de velden lagen, waarop een eenvoudig kruis veelal enkel het aantal gesneuvelden vermeldde, maar waarop vrome handen enkele planten en bloemen onderhielden.

Eilaas, niet overal vielen enkelen. Op plaatsen waar belangrijke gevechten geleverd werden, moesten ofwel gansche deelen van een bestaand kerkhof als soldatenbegraafplaats ingericht, op andere plaatsen zelfs een geheel nieuw aangelegd worden.”

En verder, na kritische beschouwingen over de militaire begraafplaatsen van Haacht, Belgrade (bij Namen) en Rabosée (bij Luik):

¹³ Wikipedia: Albert Joseph Charles Devèze ([leper, 6 juni 1881](#) - [Brussel, 28 november 1959](#)) was een [Belgisch liberaal politicus](#). Devèze was doctor in de rechten (ULB, 1902) en [advocaat](#). Hij was liberaal [gemeenteraadslid](#) in [Schaarbeek](#) (1907-1921) en in [Elsene](#) (1938-1939). Hij was [volksvertegenwoordiger](#) in het [arrondissement Brussel](#) (1912-1939 en 1946-1958) en in het [arrondissement Verviers](#) (1939-1946). Devèze was voorzitter van de [Liberale Partij](#) in [1927-1932](#) en was minister van Landsverdediging (1920-1923, 1932-1936 en 1949-1950), vice-[eerste minister](#) (1949-1950), minister van Binnenlandse Zaken (1939-1940) en van Economische Zaken (1946). In [1930](#) werd Albert Devèze benoemd tot [minister van Staat](#).

Tijdens het interbellum was Devèze één van de voorstanders van een integratie van België in het Franse Verdediginssysteem ([Maginotlinie](#)). In mei 1940 trok Devèze zijn officiersuniform aan en beschouwde zich als gemobiliseerd. Hij nam echter niet aan de militaire verrichtingen deel. Op 28 mei 1940 bevond hij zich in [Brugge](#), en op 29 mei vergaderde hij op het stadhuis van Brugge met [Joseph Pholien](#) en [Raoul Hayoit de Termicourt](#). Samen stelden ze de juridische nota op die de grondwettelijke rechtvaardiging gaf aan de capitulatie door de koning.

Na de oorlog speelde Devèze nog een belangrijke rol in het Belgisch politieke leven, aan het hoofd van de Liberale Partij en als lid van opeenvolgende regeringen. Hij was ook lid van de Raadgevende interparlementaire Beneluxraad (1957-1958).

“Op de plaatsen waar de soldaten gemeenzaam vielen, waar zij te samen begraven werden, moeten zij nu blijven rusten, verenigd in den dood.

Vele goede families doen stappen bij de overheid om te bekomen dat man, broeder en kind naar het kerkhof hunner gemeente overgebracht worde. Dat schijnt hun recht, en oppervlakkig schijnt zich daar ook niets tegen te verzetten. Voorlopig zal daarvan wel niets van in huis komen, maar later, wie weet? zal er zich dit voordoen. Bijna overal zullen de eenvoudige soldaten alleen blijven, want het stoffelijk overschot van haast alle hogere en lagere officieren zal door hunne families opgeëischt en naar het kerkhof hunner verblijfplaats overgebracht worden. Terwille van de gelijkheid, die nergens méér bestaat dan in 't graf, terwille hunner gelijkheid in het vuur moeten ze daar bijeen blijven. (...) Wanneer wij uitrekenen wat ontgraven en overvoeren van gesneuvelden kost, wat iederen grafsteen kost, die daarbij opgericht moet worden, zouden wij spoedig tot een som komen, die alvast zou veroorloven een soldaten-begraafplaats van zekeren omvang kunstrijk aan te leggen, en door een indrukwekkend gedenkteken waardevol te maken.”

Tijdens de eerste oorlogsweken, de *Bewegingsoorlog*, begroeven de militairen hun kameraden te velde, dààr waar ze gevallen waren of, waar mogelijk, op bestaande kerkhoven of inderhaast aangelegde nieuwe begraafplaatsen.

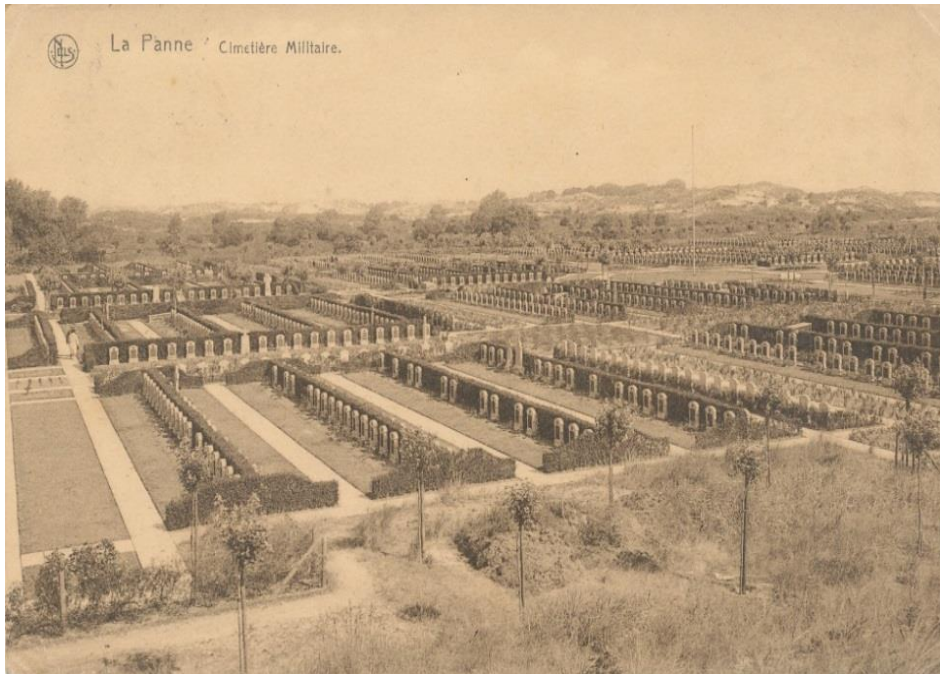
Ook tijdens de *Loopgravenoorlog*, na de val van Antwerpen in oktober 1914 en de terugtrekking van het Belgisch Leger (of wat er van overbleef) achter de IJzer, werden de strijdmakers ter plaatse begraven. Achter het front kwamen wél militair-burgerlijke begraafplaatsen tot stand, in de nabijheid van medische verzorgingsposten en veldhospitelen, zoals Westvleteren, Adinkerke of het legendarische *Hôpital de l'Océan*, in De Panne¹⁴.

De Panne, het *Grand Hôtel de l'Océan* voor WO I

¹⁴ In De Panne, in het *Grand Hôtel de l'Océan* aan de Zeedijk, is sinds 18 december 1914 (tot juni 1917 en van september 1918 tot oktober 1919) *L'Ambulance de l'Océan* gevestigd, het veldhospitaal opgericht op initiatief van Dr. Antoine Depage (Watermaal-Bosvoorde 1862-Den Haag 1925) met goedkeuring van koningin Elisabeth¹⁴. Antoine Depage is een notoir vrijzinnige en logebroeder, en werkt uitsluitend met Engelse verpleegsters onder leiding van Edith Cavell (Swardeston 1865-Schaarbeek 1915), directrice van zijn in 1907 in het leven geroepen *Ecole belge d'infirmières diplômées*. De administratieve en financiële leiding is in handen van Depage's echtgenote Marie Picard (Elsene 1872-13 zeemijlen buiten Queenstown 1915).

Dat België pas in februari 1918 schikkingen begon te nemen om de graven te registreren, de doden en vermisten administratief te repertoriëren en militaire begraafplaatsen in te richten, heeft onder meer te maken met de enorme verwoestingen, het feit dat de graven en begraafplaatsen van de Bewegingsoorlog in bezet gebied lagen, dat *niet bezet* België volledig onder militair gezag viel, en dat de Belgische regering en administratie naar Le Havre, Frankrijk gevlucht was.

De Panne, de militaire begraafplaats

Na de oorlog boden de kerkhoven en begraafplaatsen een hallucinante aanblik. Grafkruisen waren aangemaakt uit alle mogelijke materialen, de graven waren afgebakend en versierd met bloemen, planten en tal van gevonden voorwerpen, en hier en daar waren reeds grafzerken opgericht door vermogende nabestaanden.

Westvleteren, het "Militair kerkhof"

Wanneer een aanvang werd gemaakt met hun herinrichting of de aanleg van nieuwe begraafplaatsen, bleken reeds een aantal gesneuvelden op initiatief van hun familie te zijn weggehaald en bijgezet op de begraafplaats van hun gemeente van herkomst.

Westvleteren, het "Krijgerskerkhof"

Naar het voorbeeld van de Franse Overheid, uit respect voor de sociale en culturele verhoudingen in België en de persoonlijke vrijheden en rechten, zal de Belgische Regering nochtans de repatriëring¹⁵ van lichamen toestaan, zodat uiteindelijk slechts de helft van de 38.000 Belgische gesneuvelden (16.617) gehergroepeerd zal worden op militaire begraafplaatsen.

Op de heringerichte begraafplaatsen werden tijdens het interbellum en nà WO II ook andere oorlogsslachtoffers bijgezet: militairen met een andere nationaliteit, krijgsgevangenen, weerstanders, geëxecuteerde burgers, politieke gevangenen e.a.

Daar waar zwaar slag geleverd was en grote aantallen gesneuvelden ter plaatse waren begraven of achtergelaten, werden exclusief militaire verzamelbegravingen aangelegd, zoals deze van Ramskapelle en Houthulst.

De eerder vermelde brochure van de vzw *Onze Graven*, behandelt aldus achtereenvolgens 1° de Belgische militaire 'kerkhoven'; 2° de Belgische militaire ereperken op gemeentelijke kerkhoven; 3° de Franse en Frans-Duitse militaire kerkhoven; 4° de Franse militaire ereperken op gemeentelijke kerkhoven en 5° de Duitse begraafplaatsen.

¹⁵ Begin de jaren 1920.

De 1ste reeks, de Belgische militaire begraafplaatsen, betreft deze van:

Eppegem ¹⁶	Brabant	WO I: 228 Be
Veltem-Beisem ¹⁷	Brabant	WO I: 903 Be
Champion ¹⁸	Namen	WO I: 488 Be, 32 Fr WO II: 1 Be
Adinkerke	W. VI.	WO I: 1643 Be, 67 Br, 1 Fr
De Panne	W. VI.	WO I: 3153 Be, 5 Fr WO II: 11 Be
Houthulst	W. VI.	WO I: 1826 Be, 75 It. ¹⁹
Keyem	W. VI.	WO I: 584 Be WO II: 1 Be
Ramskapelle	W. VI.	WO I: 632 Be
Reninge	W. VI.	WO I: 248 Be WO II: 21 Br
Westvleteren	W. VI.	WO I: 1087 Be, 1 Br

Van de 2de reeks, de Belgische militaire ereperken op gemeentelijke begraafplaatsen, brengt de brochure slechts een selectie van 16, met als belangrijkste: Antwerpen (480 Be e.a.), Oostende (67 Be), Aalter (62 Be), Gent (146 Be), Zomergem (103 Be), Namen (34 Be) e.a.

Het beheer en onderhoud van de begraafplaatsen werden aanvankelijk waargenomen door het Ministerie van Oorlog (Dienst Militaire Begraafplaatsen). Het onderhoud werd vanaf 1920 toevertrouwd aan *Nos Tombes/Onze Graven*. In 1928 ging het beheer van Belgische militaire begraafplaatsen over naar het ministerie van Binnenlandse zaken, later het Rode Kruis, dan weer Binnenlandse zaken. Op 1 januari 2004 nam het ministerie van Defensie het beheer opnieuw over. Op 1 januari 2009 werd de Dienst Militaire Begraafplaatsen uiteindelijk overgedragen naar het *Instituut voor Veteranen-Nationaal Instituut voor Oorlogsinvaliden, Oud-Strijders en Oorlogsslachtoffers*.

De Belgische militaire begraafplaatsen zijn doorgaans strak en symmetrisch aangelegd, met een bakstenen voormuur, een vlaggenmast, een gedenkkruis en later een schuilhuisje voor bezoekers.

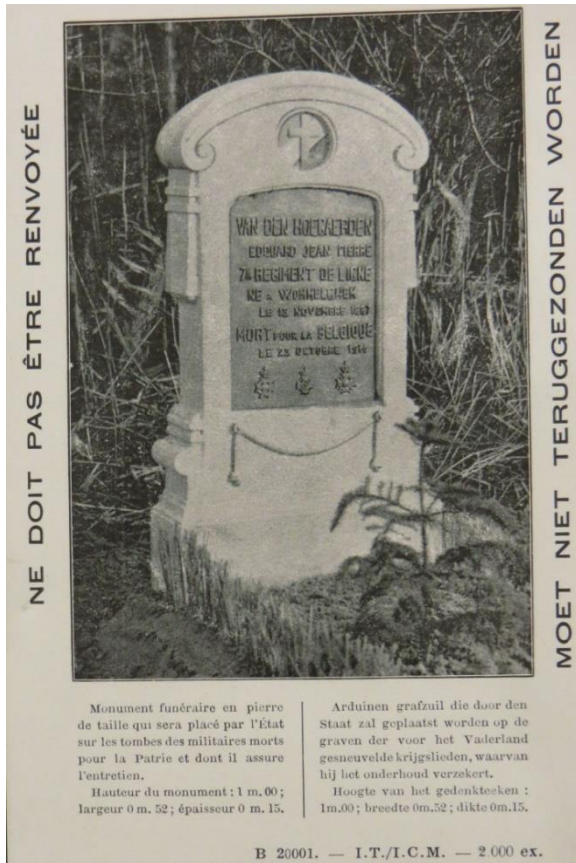
De Belgische militaire begraafplaats in Houthulst

¹⁶ 1ste en 2de uitval uit Antwerpen in augustus en september 1914.

¹⁷ Idem. Gevechten bij Haacht, Wespelaar, Kerbergen, Werchter, Rotselaar.

¹⁸ Soldaten gesneuveld in augustus 1914 bij de verdediging van het fort van Marchevelette en de vesting Namen. Daarnaast 60 Franse soldaten gesneuveld tijdens WO II.

¹⁹ Door de Duitsers tewerkgestelde gevangenen.

Belgische militaire grafstele, architect Fernand Simons

Het meest opvallend element zijn de grafstenen zelf. Naar een ontwerp van de Brusselse architect Fernand SIMONS, werden ze in augustus 1924 officieel in gebruik genomen en vanaf 1925 veralgemeend. De blauwhardstenen steles meten 1m hoog, 52 cm breed, 15 cm dik en wegen zowat 150 kg. Ze zijn versierd met krullen, uitsteeksels en een guirlande. Op de steen is een bronzen grafplaat bevestigd, waarop de gegevens van de dode vermeld staan, meestal in 8 regels: naam, voornamen, rang of soort militair, regiment of andere eenheid, geboorteplaats en -datum, de vermelding "Stierf voor België" en de overlijdensdatum. De taalkeuze (Fr-Nl) gebeurde door de nabestaanden. Niet-geïdentificeerde doden werden herdacht met een tweetalige tekst. Onderaan staan de eretekens. Boven de bronzen plaat zat oorspronkelijk een rond geëmailleerd schildje met de nationale driekleur en meestal een metalen kruis of leeuw. Sinds 2004 worden ze vervangen door uniforme schildjes met de driekleur (sinds kort in kunststof).

De invoering van de officiële Belgische graftekens ging ten koste van de particuliere graftekens, de houten kruisjes en de 'heldenhuldezerkjes'. Indien de familie geen aanvraag tot behoud van de oorspronkelijke graftekens had ingediend, werden ze onherroepelijk vervangen.

Heldenhuldezerkjes waren betonnen zerken in de vorm van een Keltisch kruis met blauwvoet en de letters AVV-VVK, naar een ontwerp van de kunstschilder Joe English²⁰. Ze werden vanaf augustus 1916 door het Vlaamsgezinde *Comité Heldenhulde* geplaatst op graven van Vlaamse studenten en vrienden. Hun oorspronkelijk aantal wordt geraamd op 800, waarvan er nog 53 overgebleven zijn²¹.

Heldenhuldezerk

²⁰ In 1914 werd hij gemobiliseerd. Vanaf eind 1915 werkte hij als kunstenaar in [Veurne](#), waarbij hij zich ontwikkelde tot prominent frontsoldaat. Hij ontwierp de typische [heldenhuldezerkjes](#) voor de Vlaamse gesneuvelden. In 1918 werd hij ook [frontschilder](#). Hij stierf op 36-jarige leeftijd in het legerhospitaal *L'Océan 2* te Vinkem aan een onbehandelde [blindedarmontsteking](#) in de nacht van 31 augustus 1918.

²¹ Volgens Wikipedia 75.

GRIMDE

Van een totaal andere aard is de merkwaardige *Necropool* van Grimde.

De vroeg 13de-eeuwse Sint-Pieterskapel van Grimde (bij Tienen), in romaans-gotische overgangsstijl en waarvan de verre oorsprong zou teruggaan tot de 10de eeuw, was na herhaaldelijke aanpassingen en verbouwingen dermate in verval geraakt dat reeds omstreeks 1860 de sloping werd overwogen; in 1880 werden nochtans summiere herstellingswerken uitgevoerd, samen met de bouw van een nieuwe neoromaanse parochiekerk n.o.v. de Brusselse architect Adolphe SAMYN²².

Na afloop van de gevechten bij Tienen, op 18 augustus 1914, werden 140 gesneuvelden, na summiere aanpassingen, voorlopig in de kapel begraven, tot in 1922 de stad Tienen het initiatief neemt om de kapel te restaureren, als duurzame begraafplaats voor de soldaten die hier het leven hadden gelaten.

De 62-jarige architect Léon GOVAERTS, uit het Sint-Joost-ten-Noode (Brussel), werd met de opdracht gelast en de werken werden in 1927-1928 uitgevoerd²³.

Govaerts, samen met Léon Sneyers ooit nog een naaste medewerker van de Brusselse art nouveau-architect en amateur-archeoloog Paul Hankar, had zelf reeds een aanzienlijk en hoogstaand *art nouveau* en *art deco*-oeuvre uitgebouwd. Na WO I zal hij ondermeer in het Leuvense actief zijn met de wederopbouw van een aantal gevels (1921-1928) en de restauratie van de Sint-Pieterskerk (vanaf 1923).

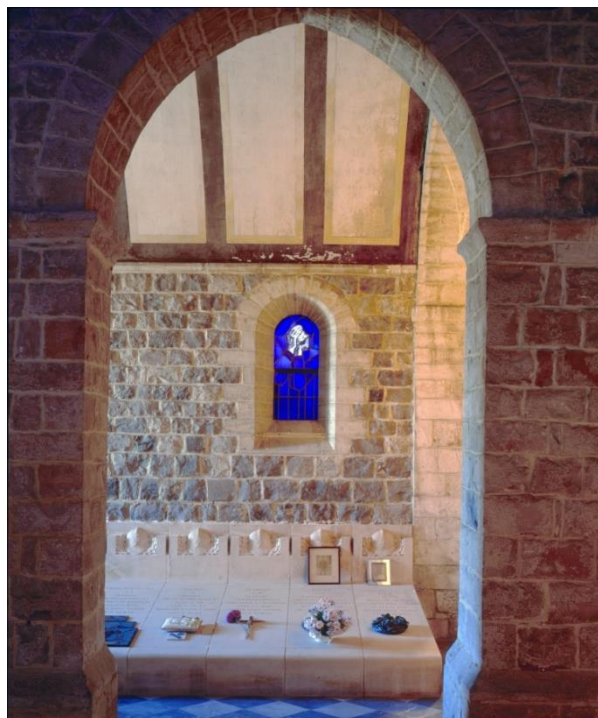
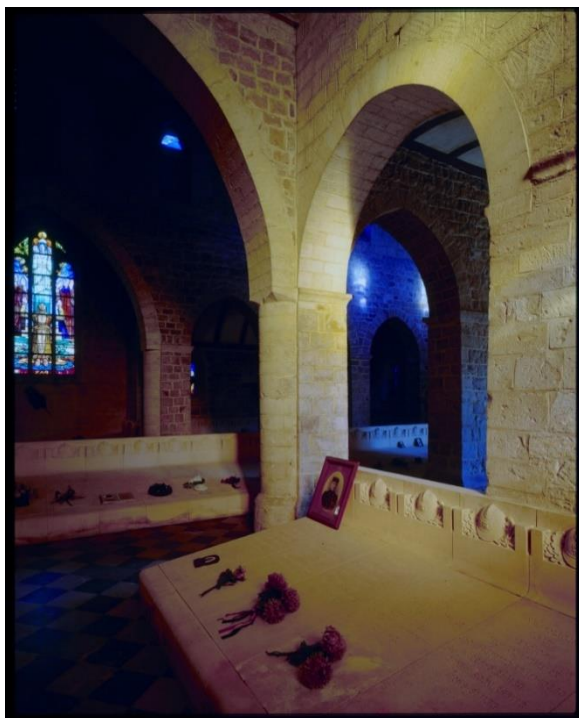
Zijn restauratie-ontwerp uit 1924 voor de Sint-Pieterskapel, onderbouwd door vooronderzoek, en gunstig geadviseerd door de Koninklijke Commissie voor Monumenten, zou onder meer voorzien in het herstel van de romaanse zijbeuken, de vervanging van het spitsboograam in het koor door drie lancetramen en de verlaging van het vloerpeil met 80 cm, tot het mogelijks oorspronkelijk loopvlak. De leien dakbekleding werd vernieuwd en alle dakgoten, waterafvoeren en verluchttingsroosters (de kerk wordt niet verwarmd) werden zorgvuldig uitgevoerd in koper. Het buitenvoegwerk werd integraal vernieuwd, de nog aanwezige binnenbepreisteringen verwijderd; de nog in 1902 gesignaleerde muurschilderingen²⁴ bleken toen al verdwenen.

In de hoofdbeuk, zijbeuken, transeptarmen en koor, rug-aan-rug vrijstaand of opgesteld langsheen de buitenmuren, werden éénvormige, doorlopende schuin afhellende witstenen grafzerken ingebracht, met kort opstaand hoofdeinde waarop telkens een soldatenhelm op eikenbladeren, en de namen van de gesneuvelden. Blauwe hardsteen bekleedt de vloer rondom.

²² Cfr. Brussel, vrijmetselaarstempel van *Les Amis Philanthropes*; Court-St.Etienne, mausoleum Goblet-d'Alviella.

²³²³ Door de Tiense aannemer Antoon Geets.

²⁴ Van Gramberen A., *L'église de Grimde*, in: *Bulletin des Métiers d'Art*, jrg. 2, 1902, pp. 76-83, ill.

Léon Govaerts, de *Necropool* in Grimde (foto's O. Pauwels)

Het Triomfkruis aan de rondboog naar het koor, evenals de Sint-Pieter, patroonheilige van de kerk, in een nis aan de zuidoostzijde van het koor, zijn van de hand van de Gentse beeldhouwer Géo Verbanck.

Smeedijzeren 'funeraire' lantaarnpalen -"Le Feu Sacré"- met bronzen kaarsenblad, flankeren de ingang van het koor.

De ramen werden ingevuld met een sfeervol en kleurrijk glasramen-programma, uitgevoerd door meester-glazenier Jean Wyss, naar ontwerpen van de kunstschilders Omer Dierickx, uit Brussel, met *De Vrede* als thema, en Maurice Langaskens, uit Gent, met *Oorlogsthema's*. Langaskens had zelf een tijdlang krijgsgevangen gezeten in Duitsland, getuige ondermeer zijn reeksen lithografieën -*Au seuil du Camp*- en etsen -*Vingt et une Images de Souffrances*-.

- De Held, geflankeerd door België en Congo (lancetramen in het koor)
- De Voorouders -"l'Aïeule et l'Ancêtre"- (rechterzijde koor)
- Het Weesmeisje (linkerzijde koor)
- De Oude Soldaat en De Jonge Soldaat (aan weerszijden van het koor, in de transeptarmen)
- De Hoop/ De Herinnering en De Oorlog (transept en transeptgevel zuid)
- De Vrede (transeptgevel noord)
- Soldaten en mannelijke en vrouwelijke ploranten (zijbeuken)
- De Hemel bij Zonsondergang -"Le Ciel vers le Couchant" (bovenraampjes hoofdbeuk)

In de kerkhofmuur tenslotte, werden nieuwe ingangshekken voorzien, aan de rechterzijde geflankeerd door een rijzige witstenen 'dodenlantaarn', en aan straatzijde tegen de kerkhofmuur een "*Reposoir avec table d'autel*" (rust-altaar).

Geallieerde begraafplaatsen

Tijdens de eerste weken van het gewapend conflict worden de lichamen van Britse gesneuvelden naar hun land van herkomst gerepatriëerd, maar reeds in april 1915 wordt beslist de doden *in situ* te begraven, zo dicht mogelijk bij de plek waar ze vielen. Verschillende redenen worden daarvoor aangehaald: de complexiteit van hun vervoer, de hoge kostprijs, maar ook het gelijkheidsprincipe tussen geïdentificeerde, niet-geïdentificeerde en spoorloos verdwenen slachtoffers. Op een aantal hergroeperingen na (begraafplaatsen van minder dan 40 graven), verklaart dit het groot aantal en de intensieve inplanting van *Commonwealth*-begraafplaatsen.

Door de op 21 mei 1917 opgerichte *Imperial War Graves Commission* worden voor het westelijk front- vier toonaangevende Britse architecten gelast met de basisprincipes en het ontwerp van deze oorlogsbegraafplaatsen: Edwin LUTYENS (°1869) (126 begraafplaatsen, waarvan 27 in België), Reginald BLOOMFIELD (°1856), Herbert BAKER (°1862)²⁵ en -na 1920- Charles HOLDEN (°1875). Zij worden bijgestaan door tal van jongere architecten, die de oorlog aan het front hebben meegemaakt: in de Westhoek waren dat William Cowlshaw²⁶, G.H. Goldsmith, N.A. Rew, A.J.S. Hutton, John Reginald Truelove²⁷ en Wilfrid Clement Von Berg²⁸.

Headstones in witte Portland-kalksteen

²⁵ Wikipedia: [Herbert Baker \(1862-1946\)](#) was an [English architect](#) remembered as the dominant force in [South African](#) architecture for two decades. With [Edwin Lutyens](#) he was instrumental in designing [New Delhi](#), which in 1931 became the capital of the [British Raj](#). His tomb is in [Westminster Abbey](#).

²⁶ Wikipedia: [William Harrison Cowlshaw \(1869–1957\)](#) was a British [architect](#) of the European [Arts and Crafts school](#) and a follower of [William Morris](#).

²⁷ Wikipedia: [John Reginald Truelove \(1886 -1942\)](#). In private practice for 4 years before the war. Captain in 21st London Regiment 1914-1919, reference from Lutyens. Designed several cemeteries including Noyelles-sur-mer (Chinese). Won competitions for Memorials to the Missing at Le Touret and Vis-en-Artois Cemeteries 1928.

²⁸ Wikipedia: [Captain Wilfrid Clement von Berg \(1894-1978\)](#) was a [British architect](#). [Croydon](#)-born Von Berg began to study architecture in 1912.^[1] During [World War I](#) he served with the London Rifle Brigade.^[2] At the end of the conflict he joined the [Imperial \(now Commonwealth\) War Graves Commission](#) as an assistant architect.^[3] Working under principal architects Sir [Reginald Blomfield](#), Sir [Edwin Lutyens](#) and [Charles Holden](#) he designed some 39 cemeteries, including the large [Bedford House Commonwealth War Graves Commission Cemetery](#) outside of [Ypres](#) in [Belgium](#).

Elverdinge, *Canada Farm Cemetery*

Elverdinge, *Ferme Olivier Cemetery met Stone of Remembrance*

De begraafplaatsen worden opgevat als aangelegde tuinen, een evocatie van het Verloren Paradijs, waar Mens en Natuur in harmonie vreedzaam samenleefden. De bomen, heesters en bloemen zijn doorgaans Britse variëteiten en kleuren, verkleuren al naargelang de seizoenen.

Spijts de strikte aanleg van de begraafplaatsen wijken geregeld graven af van de algemene oriëntatie: het betreft frontgraven die op hun oorspronkelijke plek behouden bleven. Elders, waar frontsoldaten in eenzelfde loopgraaf om het leven kwamen, staan de steles pal tegen elkaar.

De eenvormige witte steles in Portland-kalksteen, later ook wel uit *Botticino*-marmor of *Hopton Wood*²⁹, refereren aan de traditionele *headstones*. Bovenaan staat het nationaal symbool of het insigne van het regiment, bataljon of korps; daaronder rang, voornaam of initialen, naam, eenheid,

²⁹ Kalksteengroeve ten westen van [Middleton-by-Wirksworth, Derbyshire](#), Engeland. O.m. gebruikt voor het grafmonument van Oscar Wilde, door Jacop Epstein.

sterfdatum, soms de leeftijd. Aan de familie van geïdentificeerde doden werd de keuze gelaten van het eventueel aan te brengen symbool: kruis, Davidsster of *Moslimsymbool*. Daaronder is er plaats voor een grafschrift, van maximaal 66 tekens, naar keuze van de nabestaanden, of één van deze die door Rudyard Kipling werden geselecteerd: *Known unto God, A soldier of the great war*, voor de steles van niet geïdentificeerde doden. *Known to be buried in this cemetery, Believed to be buried in this cemetery* of *Buried elsewhere in this cemetery*, wijst erop dat de militair hier ergens begraven lag, maar zijn graf door oorlogsgeweld vernield werd. *Special Memorials* met de tekst *Their glory shall not be blotted out*, een door Kipling uit de *Ecclesiasticus*³⁰ gekozen teks, herdenkt de doden die uit kleinere begraafplaatsen werden overgebracht, maar waarvan de graven vernield raakten.

Het sereen en bucolisch karakter van de *Commonwealth* begraafplaatsen is in grote mate te danken aan Sir Reginald BLOMFIELD, de oudste onder hen, een liefhebber van planten en ontwerper van parken en tuinen. Hij tekende voor zowat 120 begraafplaatsen, in België en Frankrijk, maar ook voor de *Menenpoort* in Ieper, en voor het *Cross of Sacrifice*: 4,50 à 9 meter hoog, afhankelijk van de omvang van de begraafplaats, wordt dit kalkstenen kruis ingeplant op alle begraafplaatsen die minstens 40 graven tellen. Aan de voorzijde prijkt een bronzen zwaard, dit van Saint-George, naar de grond gericht ten teken van rouw.

Sir Edwin LUYTENS is met zijn ploeg verantwoordelijk voor 126 begraafplaatsen, waarvan 27 in België, de overige in Frankrijk. Zijn visie is deze van klassieke verhoudingen, zijn streven: de versmelting van de begraafplaats met het omgevend landschap, de versmelting van het minerale en het vegetale. Voor begraafplaatsen met minstens 400 graven, tekent hij *The Stone of Remembrance*, die op beide zijden Rudyard Kiplings' zin draagt: *Their name liveth for evermore*. De monoliet is 1.50m hoog en 3.50 m breed, en is geplaatst op een sokkel van drie treden.

In *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great war in Cultural History* (Cambridge University Press 1995), wijdt de historicus en WO I-expert Jay WINTER een gans bijzondere aandacht aan de drijfveren en de vormentaal van Lutyens:

“Lutyens was a geometrician, who saw in mathematical relationships a language to express both architectural ideas and religious beliefs of an unconventional kind. He was a pantheist who moved in theosophist circles, through his wife’s commitment to the movement and their friendship with some prominent spiritualists (...). Lutyens’ theosophy was ecumenical rather than occult, and his work in India as architect of New Dehli deepened his knowledge of and commitment to express what he took to be universal truths. ‘All religions have some truth in them’³¹, he wrote to his wife Emily in 1914, ‘and all should be held in reverence.’ “

Deze universele waarheden geeft Lutyens vorm in zijn twee belangrijkste oorlogsmemorialen: *The Cenotaph*, in Londen, en het memoriaal van Thiepval (Frankrijk).

³⁰ Wikipedia: There are several books which are included in some Bibles, called the apocryphal or deuterocanonical books, but because they don’t appear in all Bibles, they often cause confusion. These extra books are generally referred to as extra-canonical by Protestants, because they were not included in early lists of accepted Scriptures by the church fathers. They are also called deuterocanonical (second canon) or apocryphal books. Ecclesiasticus, more properly known as The Wisdom of Sirach, is one of those books.

³¹ Cfr. Court-St. Etienne, mausoleum Eugène Goblet d’Alviella door Adolphe Samyn.

The Cenotaph was oorspronkelijk bedoeld als pronkstuk voor een militaire parade in Londen op 19 juli 1919. De catafalk die men 5 dagen eerder voor een gelijkaardige parade in Parijs had opgericht was na klachten van de Franse president Clémenceau over diens 'Germaanse' monumentaliteit inderhaast verwijderd geworden. *"The object designed by Lutyens for the London march, in contrast, was so powerfully evocative of the mood of collective bereavement that, later that year, it was transformed by popular demand into a permanent, indeed THE permanent British war memorial, fixed to the place in Whitehall it had been meant to occupy only temporarily. An abstract architectural form had somehow managed to transform a victory parade, a moment of high politics, into a time when millions could contemplate the timeless, the eternal, the inexorable reality of the death in war.*

Londen, *The Cenotaph*

A cenotaph is, literally, an empty tomb, and by announcing its presence as the tomb of no one, this one became the tomb of all who had died in the war. In the heart of London, in Whitehall, in the middle of the street adjacent to the Houses of Parliament, Westminster Abbey, and Horse Guards Parade, it brought the dead of the 1914-1918 war into history. It did so without the slightest mark of Christian or contemporary patriotic or romantic symbolism, a feat which did not endear Lutyens or his work to Christians."

Dat Lutyens het grondig oneens was met Reginald Bloomfield's *Cross of Sacrifice* hoeft daarbij niet gezegd te worden!

Jay WINTER concludeert: *"Lutyens' Cenotaph is a work of genius largely because of its simplicity. It says so much because it says so little. It is a form on which anyone could inscribe his or her own thoughts, reveries, sadnesses. It became a place of pilgrimage, and managed to transform the commemorative landscape by making all of 'official' London into an imagined cemetery."*

Het streven van Lutyens om, vertrekkende van klassieke vormen, deze te reduceren tot hun eenvoudigste expressie, komt nergens beter tot uiting dan in zijn *Monument to the Missing of the Battle of the Somme*, in Thiepval.

Thiepval, *Monument to the Missing of the Battle of the Somme*

De heuvel domineerde het slagveld en zijn verovering zal één van de meest tot de verbeelding sprekende feiten blijven in de oorlogsgeschiedenis. Het totaal aantal slachtoffers aan beide zijden overschreed 1 miljoen manschappen. De Britten en Fransen verloren wellicht 600.000 man, maar zowat 73.000 lichamen werden nooit teruggevonden. Hun naam staat gegrift op de wanden van het memoriaal.

“Lutyens again chose geometry to express the inexpressible nature of war and its human costs. He took the form of the triumphal arch, and multiplied it. Four such arches describe the base of the memorial; their height is two and a half times their width, and they are superseded by a series of larger arches placed at right angles to the base. The ratio of the dimensions of the larger to the smaller arches is also $2^{1/2}$ to 1. The progression extends upward, from smaller arch, and therefore smaller area of emptiness, to larger arch, and larger area of emptiness, to still larger arch in the centre of the monument, to nothing at all. We arrive at the vanishing point well above the ground, just as was the case with the Cenotaph. Just as in the case of the Cenotaph, Lutyens brilliantly managed to create an embodiment of nothingness, an abstract space unique among the memorials of the Great War.”

De bijzondere ligging van een begraafplaats, haar ontstaansgeschiedenis en het gebruik van - overwegend- classicerende architectuurelementen als Dorische en Ionische zuilen, bogen, colonnades, koepels e.d., zijn elementen die hoe dan ook de creativiteit van de onderscheiden ontwerpers stimuleren bij de bouw van ingangspaviljoenen, schuilpaviljoenen, *Memorials to the Missing* e.d., en elke *Commonwealth*-begraafplaats een eigen en particuliere aanblik verlenen.

Twee voorbeelden uit vele.

ZONNEBEKE (Passendale), Tyne Cotstraat, Tyne Cot New British Cemetery

Passendale, een deelgemeente van Zonnebeke, ligt in de Westhoek, even ten noorden van Ieper, aan de bron van de Mandel. Op het grondgebied van de gemeente liggen heden nog 2 oorlogsbegraafplaatsen: *Passendale New British Cemetery* en *Tyne Cot New British Cemetery*.

Passendale was het verste punt dat door de Britten werd veroverd tijdens de *Derde Slag bij Ieper*. De slag werd ingezet op 31 juli 1917 met een breed aanvalfront tussen Pilkem en de Meenseweg. Onder het opperbevel van Douglas Haig was het de bedoeling de Duitse linies te doorbreken richting kust en havens; maar meer dan drie maanden lang bleven de Britse troepen ter plaatse ploeteren, in regen en modder. Het volledig verwoeste Passendale werd uiteindelijk bereikt op 10 november 1917, maar tegen een hoge prijs: meer dan 500.000 soldaten van beide legers.

Hooggelegen even ten noorden van Passendale, op de westelijke flank van de heuvelrug, overschouwt *Tyne Cot* de hele streek in de richting van het Kanaal. Tijdens de eerste drie oorlogsjaren lag hier een deel van het Duitse loopgravennetwerk; drie betonnen bunkers getuigen hier nog van, oorspronkelijke Duitse “pillboxes” waarvan de ruimste in gebruik genomen werd als eerste-hulp post (“*Dressing station*”) van zodra de heuvel op 4 oktober 1917 tijdelijk was veroverd door de Britse *3rd Australian Division*.

Tyne Cot Cemetery zou verwijzen naar de Britse “*Tynesiders*” van de *Northumberland Fusiliers*, die een aldaar gelegen kleine schuur (sommige bronnen doelen op de bunkers), een 46m verwijderd van het kruispunt van de toenmalige Spilstraat en de Vijfwegenstraat (nu Passendale- en Broodseinde straat), na verovering van de heuvel, bedachten met deze bijnaam, niet zonder enig cynisme alluderend op de cottages langs de Tyne, rivier in Northumberland.

De plek werd door de Britten als begraafplaats aangewend vanaf oktober 1917, en telde einde maart 1918 een 350 begravingen. Op 13 april opnieuw in handen gevallen van de Duitsers, werd het terrein vijf maand later, op 28 september heroverd door Belgische troepen. Na de wapenstilstand werden hier stoffelijke resten samengebracht van de slagvelden van Passendale en Langemark, alsook van een aantal kleinere begraafplaatsen, allen gesneuvelden tussen oktober 1914 en september 1918.

Britten	8.961
Canadezen	997
Australiërs	1.368
Nieuw-Zeelanders	520
Zuid-Afrikanen	90
Newfoundlanders	14
British West Indian	2
Duitsers	4

Tyne Cot Cemetery werd aangelegd naar ontwerp van architect Sir Herbert BAKER, Lutyens' vroegere vriend, overeenkomstig de drie hoofdregels: monumenten van blijvende aard, uniforme grafstenen, geen onderscheid van rang. Het werd, gezien de omvang, voorzien van zowel Bloomfields –maar

door Lutyens gewraakt- *Cross of Sacrifice*, als *Lutyens Stone of Remembrance*, die vaak ten onrechte wordt beschouwd als een altaar.

De begraafplaats is rechthoekig van grondplan, ten oosten afgesloten door een gebogen wand -de *Muur der Vermisten*, geïnspireerd op de gebogen noord-zuid-frontlijn ten oosten van Ieper, de zogenaamde "*Ypres Salient*"- en op het grondplan van een bedehuis met schip en koor.

De bouwmaterialen zijn witte Portlandsteen en zwarte silex. Het geheel is afgezet door een omheiningmuur, ten westen toegankelijk via een rechthoekig poortgebouwtje, onder tentdak met tichelen, met rondbogige toegang.

De witte grafsteles ("*head stones*"), zijn uniform van vorm en afmetingen, met vermelding -waar mogelijk- van naam, nummer, leeftijd en graad van de gesneuvelde. In het westelijk gedeelte, ligt het "*Concentration cemetery*", met rechtlijnige en symmetrische opstelling; het oostelijk gedeelte, vanaf de centraal gelegen "*Stone of Remembrance*" met aansluitend cirkelvormig terras, vertoont een waaier-vormige opstelling in kruisgangen; ertussen, achter het "*Cross of Sacrifice*", ligt het zogenaamde "*Battlefield cemetery*", met dicht op elkaar gelegen grafstenen, waar meerdere gesneuvelden in één graf of bomput liggen; ten westen, links van de ingang, staat de "*Kipling memorial*", een wit gedenkteken waarachter 20 zerkjes waaronder geen lichamen rusten, daar hun eerste begraafplaats totaal verwoest werd; ten westen, rechts van de ingang, staat een rij van 81 zerkjes met opschrift "*Believed to be buried in this cemetery*".

Zonnebeke (Passendale), *Tyne Cot Cemetery* met *Cross of Sacrifice*

Vanaf de ingang leidt de centrale opklimmende gang naar de *Cross of Sacrifice*, het offerkruis met bronzen zwaard, opgericht bovenop de grootste voormalige Duitse bunker (naar verluidt op aanwijzing koning George V tijdens zijn bedevaart naar het Westelijk Frans-Belgisch Front in 1922).

De bunker is centraal gelegen, midden vier andere bunkers, opgesteld in dambordpatroon en ingewerkt in de begraafplaats: twee herkenbare, respectievelijk links en rechts van de ingang; twee andere ingewerkt als basis voor de paviljoentjes met bekronend gevleugeld vrouwenbeeld door F.V. Blundstone, als noordelijke en zuidelijke aanzet van de Muur der Vermisten.

De Missing Memorial bestaat uit een 230m lange en 4.25m hoge boogvormige monumentale achterwand in silexblokken, driemaal onderbroken door open galerijen van Toscaanse zuilen, waarachter omheinde grasperken, twee rotondes en een centrale absis, voorbehouden aan de zowat 1.200 Nieuw-Zeelandse vermisten (Slag bij Broodseinde en Derde Slag van Ieper-Passendale in oktober 1917).

De groenaanleg blijft beperkt tot lage planten, heesters en enkele bomen.

Zonnebeke (Passendale), *Tyne Cot Cemetery*

De begraafplaats werd officieel ingewijd op 19 juni 1927.

Met zijn bijna 12.000 (11.956) graven, waarvan zowat 8.400 anoniem, is *Tyne Cot* wereldwijd ongeëvenaard de grootste Britse militaire *begraafplaats* (*Commonwealth War Graves Cemetery*).

Dit is, niet meegerekend de *Memorial to the Missing*, de 230 m lange *Muur* waarop de namen staan gebeiteld van zowat 35.000 (34.857 tot 34.984) vermisten, gevallen na 15 augustus 1917, en waarvoor geen ruimte meer beschikbaar was op de Ieperse *Menin Gate Memorial to the Missing* (54.896 namen) of de *Memorial to the Missing* in Ploegsteert (11.367 namen).

Britten	33.690
Canadezen	1
Nieuw Zeelanders	1166

IEPER, Rijselseweg, Bedford House Cemetery

Strategisch gelegen als belangrijk verkeersknooppunt van het door de Geallieerden bezette hinterland, en hoewel de stad zelf buiten de frontlijn lag, werd Ieperse tijdens de Eerste Wereldoorlog het doelwit van groots opgezette Duitse aanvallen, bekend gebleven als *Eerste* (1914), *Tweede* (1915) en *Derde Slag bij Ieper* (1917) en tenslotte *de Slag bij Kemmel* (1918). Ter hoogte van Ieper vormde de noord-zuid frontlijn immers een deels om de stad lopende oostelijke bocht, de zogenaamde *Ypres Salient*, samen met de IJzer het kernstuk van de stellingenoorlog, ingezet na het stranden van het Duitse offensief op een frontlijn die tot 1917 nauwelijks veranderde.

Hoewel totaal verwoest, werd de eigenlijke stad nimmer ingenomen, spijs wisselende oorlogskansen en hardnekkige gevechten; weliswaar ten koste van vele –in het bijzonder menselijke– offers, getuige de indrukwekkende Menenpoort naar ontwerp van de Reginald BLOMFIELD, een ‘triumfpoort’ opgenomen in de Ieperse vestinggordel, waarvan de wanden de namen dragen van 54.896 vermisten.

Ieper, de Menenpoort voor WO I

Ieper, Menin Gate Memorial

Het grondgebied van Ieper telt heden nog een 75 begraafplaatsen, waaronder: *Ypres Rempart Cemetery*, bij de Rijselsepoort, *Ypres Reservoir Cemetery*, en *Bedford House Cemetery*, aan de Rijselseweg.

Bedford House Cemetery is gelegen op anderhalve mijl ten zuiden van Ieper, ten zuid-oosten van de historische hoeve Zuid Bellegoed, dat tijdens de Eerste Wereldoorlog tijdelijk gebruikt werd als veldhospitaal.

Ieper, *Bedford House Cemetery*

De begraafplaats ontstond tijdens W.O. I in het park van het kasteel Kerskenhove, later ook wel *Rozendaal* genoemd, eigendom van de familie de Stuer. Zoals talrijke andere³² kasteelparken en kastelen in het Ieperse in gebruik als veldhospitaal en brigade-hoofdkwartier, en zelfs een tijdlang in de frontlinie gelegen, werd het kasteel door de Britse militairen bedacht met de bijnaam "*Bedford House*", vanwaar de huidige benaming. Meer dan eens overigens bleef die nauwe band tussen het vaak verdwenen -burgerlijk- kasteel en de -militaire- begraafplaats nog bewaard in de huidige benamingen, zoals: *Potyze Chateau Grounds Cemetery*, *Potyze Chateau Lawn Cemetery*, *Kemmel Chateau Grounds Cemetery*, *Rosenberg Chateau Cemetery* ...

Overeenkomstig de regel dat overal waar minstens 40 gesneuvelden van het *Commonwealth* samen begraven lagen er een begraafplaats zou worden gecreëerd, werd *Bedford House Cemetery* na de oorlog -met behoud van de kasteelruïnes- heraangelegd naar een -voor de streek zeldzaam- ontwerp

³² Potijze, Elzenwalle, Hollebeke, Elverdinge, Boezinge, Vlamertinge, Kemmel, Ploegsteert.

van Captain VON BERG; naar verluidt met integratie van een aantal omgevende, reeds bestaande kleinere begraafplaatsen, wat nog steeds afleesbaar is aan de met water gevulde grachten, wat tevens de onregelmatige algemene vorm verklaart.

De begraafplaats telt nu meer dan 4.500 Britse graven, 350 Canadese, 20 Australische, 30 Nieuw-Zeelandse, 20 Zuid-Afrikaanse en 20 Indische, samen een 5.120. Zowat 70 graven herbergen Britse soldaten, gesneuveld tussen 24 en 26 mei 1940, en rechtstreeks hierheen vervoerd van op het slagveld.

Von Berg zou ernaar streven om het oorspronkelijk site zoveel mogelijk te bewaren, m.i.v. de wallen, de grote inrit, de ruïnes van de ijskelder en van het kasteel, de paviljoentjes in het park (nu witstenen pagodes), de (sindsdien verdwenen) hovenierswoning, tot en met de zaden van de *Ginkgo Biloba* uit het kasteelpark, nu de bomendreef naar de voormalige ijskelder in het voormalige hertenpark (*Enclosure VI*).

De begraafplaats is laag ommuurd en omgeven door velden, met de ingangsdreef aan rechterzijde, ter plaatse van de vroegere kasteeldreef en geflankeerd door korte classicerende pijlers. De plattegrond is langgestrekt, enigszins haakvormige, in de voorste helft bepaald door het grachtenstelsel (*Enclosure VI* met de *Ginkgo Bilobadreef* en de ruïnes van de ijskelder) en de overwoekerde ruïnes van het 'kasteel' Kerskenhove, halverwege gearticuleerd door Blomfield's *Cross of Sacrifice*, en achteraan gemarkeerd door Lutyens' *Stone of Remembrance*, deze laatste in beide verste uithoeken van de begraafplaats geflankeerd door cirkelvormige paviljoentjes.

Op de *Ginkgo Bilobadreef*, enkele bomen en heesters na, bestaat de begraafplaats overwegend uit uitgestrekte kortgeschoren grasvelden.

Duitse begraafplaatsen

Na de oorlog³³ telt men in Vlaanderen alleen reeds zowat 1000 begraafplaatsen van Duitse soldaten, verspreid over 700 steden en dorpen: voor het merendeel *Kriegsgräberstätten*, ontstaan nog tijdens de vijandelikheden.

De begraafplaatsen van de ‘verliezers’ verschillen duidelijk van de begraafplaatsen van de ‘overwinnaars’.

In zijn boek *National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany* (1979) beschrijft historicus George L. MOSSE³⁴ de specifieke kenmerken van Duitse militaire begraafplaatsen en hun betekenis voor de verwerking van de oorlog. Een centraal begrip is de *cultus* van de gesneuvelden, gebaseerd op de mythe van de jonge vrijwilliger, die zijn leven offert op het ‘altaar van het vaderland’. De cultus verheerlijkt de dood -strijden en sterven voor het vaderland is een heilige daad- en legt de klemtoon op het *Kameradentum*, de *brüderliche Gemeinschaft* van de gesneuvelde soldaten, waaraan de levenden een voorbeeld moeten nemen.

Duits *Helden*-gedenkteken in Schierke (Harz)

Reeds in 1916 wordt een bijzondere commissie opgericht die criteria uitwerkt voor de vormgeving van de begraafplaatsen, en op 28 februari 1917 bepaalt Keizer Willem II bij ordonnantie dat de militaire begraafplaatsen aan het front eenvoudig van ontwerp en in harmonie met de natuur moeten zijn:

- ze dienen door een gracht of een muur omgeven te worden; om hun bijzonder, ‘sacraal’ karakter te beklemtonen en ze af te bakenen van de omgeving;
- ze dienen ingebed te worden in het landschap, conform de verbondenheid met de natuur die kenmerkend is voor de Duitse ziel;

³³ FREYTAG Anette en VAN DRIESSCHE Thomas, *Die Deutschen Soldatenfriedhöfe des Ersten Weltkriegs in Flandern*, in *Relicta. Archeologie, Monumenten- & Landschapsonderzoek in Vlaanderen*, 7, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel, 2011, p. 163-238. Met dank aan de auteurs voor het beschikbaar stellen van hun onderzoeksresultaat.

³⁴ Wikipedia: George Lachmann Mosse (1918, [Berlin, Germany](#)-1999, [Madison, Wisconsin, United States](#)) was a German-born American cultural [historian](#). The author of over 25 books, on topics as diverse as constitutional history, [Protestant theology](#), and the history of [masculinity](#), he is best known for his studies of [Nazism](#).

- bij voorkeur dient gebruik gemaakt te worden van Duitse steensoorten, zoals *Wesersandstein*, en van 'Duitse' planten, zoals heide, eiken en linden. Het gebruik van beton, dat massaproductie evoceert, moet zoveel mogelijk geweerd worden.

Kenmerkend zijn de beplantingen, die ontleend zijn aan het concept van het *Waldfriedhof* of *Parkfriedhof*. Volgens George MOSSE dienden de bomen om de bezoekers af te leiden van de wreedheid van de oorlog. De aanschouwing van de natuur moest de dood op het slagveld doen uitschijnen als een quasi 'natuurlijk proces' van worden en vergaan.

Naast de begraafplaatsen bestond er nog een ander soort gedenkteken voor de gesneuvelde soldaten: de zogenaamde *Heldenhaine*, die teruggingen op een ontwerp van landschapsarchitect Willy LANGE³⁵, een voorvechter van de *Naturgarten*, en die vanaf 1915 werden aangelegd. Elke boom in deze eikenbosjes symboliseerde een gesneuvelde soldaat. Via de eiken kregen de gesneuvelden aldus symbolisch de mogelijkheid om hun leven -na de dood- in de natuur voort te zetten. In Vlaanderen werden weliswaar geen *Heldenhaine* aangelegd, maar de grootschalige aanplanting van eiken op de begraafplaats Langemark tussen 1930 en 1932 is ongetwijfeld door dit concept geïnspireerd.

Het *Kameradentum* van de soldaten komt tot uiting in de uniformiteit van de graftekens en sobere vormgeving van de begraafplaatsen. De term *Massengrab* wordt ook vervangen door *Kameradengrab*, om de verbondenheid van de gesneuvelden te beklemtonen.

De band tussen de levenden en de doden en de idee van *Passie en Verrijzenis* komen tot uiting in inscripties en beelden. Op de begraafplaats Langemark, staat een muur met de woorden van dichter-arbeider Heinrich LERSCH³⁶: *Deutschland muss leben, und wenn wir sterben müssen*, verwijzend naar één van zijn geschriften (1935). Op de wanden van de hal in *Hoogledede-Ost* prijkt een fries waarop Christus als Wereldrechter is voorgesteld, met aan de linkerzijde twee soldaten - rechtvaardigen, die ten hemel zullen opgenomen worden. In het midden van de begraafplaats *Menen-Wald* bevindt zich een achthoekige kapel, waarvan de muren getooid zijn, in mozaïeksteentjes, met engelen en het Hemelse Jerusalem. Ook hier worden de soldaten symbolisch in een sacrale sfeer verheven en worden de bezoekers getroost met de verwijzing naar het leven na de dood.

Vlak na de oorlog, van 1918 tot 1926, is de Belgische *Office des Sépultures militaires* bevoegd voor de Duitse begraafplaatsen. Omwille van de oplopende kosten, sluit België op 6 maart 1926 met

³⁵ Wikipedia: *Willy Lange (1864-1941), often referring to Rousseau, Goethe, Schiller, and Humboldt, became an advocate of nature gardens (Naturgarten) in his books: (1907) Gartengestaltung der Neuzeit; (1910) Land- und Gartensiedlungen; (1913) (Der Garten und seine Bepflanzung). Lange took up the concept of 'ecology' which Ernst Haeckel had introduced [in his 1866 book Generelle Morphologie der Organismen].*

³⁶ Wikipedia: *Heinrich Lersch (1889-1936) war ein deutscher Arbeiterdichter und Kesselschmied. Ab 1914 nahm er am Ersten Weltkrieg teil und wurde Mitte 1915 – wegen der Folgen einer Verschüttung für dienstuntauglich erklärt. Zu Beginn der Zeit des Nationalsozialismus, im Mai 1933, wurde er in die Preußische Akademie der Künste berufen. Im Oktober 1933 gehörte er zu den 88 deutschen Schriftstellern, die das Gelöbnis treuester Gefolgschaft für Adolf Hitler unterzeichneten.^[1] Nach dem Tod des Reichspräsidenten Paul von Hindenburg unterzeichnete er am 19. August 1934 einen Aufruf der Kulturschaffenden anlässlich der Volksbefragung zur Vereinigung des Amtes des Reichskanzlers und Reichspräsidenten in der Person von Adolf Hitler. Im August 1935 trat Lersch in die NSDAP ein, im selben Jahr erhielt er den mit 200 Mark dotierten Rheinischen Literaturpreis.*

Duitsland een verdrag waarbij de bevoegdheid aan Duitsland werd overgedragen³⁷, al blijft België verantwoordelijk voor de herbegravingen.

De Duitse regering vertrouwt de aanleg en het onderhoud van de begraafplaatsen toe aan de *Amtlicher Deutscher Gräberdienst*, die ressorteert onder de Duitse ambassade in Brussel. Deze sluit voor de vormgeving van de begraafplaatsen op haar beurt een contract met de Nederlandse architect Jos. RITZEN.

Het *Auswärtige Amt* uit echter al gauw kritiek op Ritzen. Volgend op een inspectiebezoek aan de militaire begraafplaatsen in Vlaanderen in 1927, geeft de Hamburgse architect Fritz HÖGER³⁸ te blijk dat het werk van Ritzen „nicht ganz deutschen Wesens und deutscher Würde entsprechend“ is. Höger legt het *Auswärtige Amt* een nieuwe aanpak voor: de vormgeving moet „einfach aber doch solide und gediegen“ zijn. De begraafplaatsen moeten zodanig worden aangelegd dat de onderhoudskosten beperkt blijven en dat ze mettertijd ook fraaier worden. Er moet rust en

ingetogenheid heersen; alles wat bombastisch of modieus is, moet geweerd worden. Eenvoudige eikenhouten palen of kruisen verdienen de voorkeur boven cement en beton. De begraafplaats moet bedekt zijn met gazon, bij voorkeur zonder paden, maar wel met Trittsteine (stapstenen). Höger hecht ook veel belang aan de beplantingen: uitheemse bomen moeten geweerd worden, sierstruiken evenzeer. De begraafplaats moet omgeven worden met haagbeuk, op ooghoogte gesnoeid. Höger pleit ook voor eenvoudige en waardige toegangspoorten en voor de bouw van een Listenraum naast de ingang, waar het register van de begraafplaats geraadpleegd kan worden.

Fritz Höger, Hamburg, *Chile Haus*, detail

Naast de *Amtlicher Deutscher Gräberdienst* is er ook een privé-organisatie die zich over de Duitse militaire begraafplaatsen ontfermt: de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*. Deze organisatie is in 1919 opgericht omdat het Duitse Rijk niet in staat is alle begraafplaatsen in het buitenland te onderhouden. In 1927 reist ook Robert TISCHLER, hoofdarchitect van de *Volksbund* naar België. Hij

³⁷ Artikel 224/225 van het Verdrag van Versailles bepaalde namelijk dat elk land de militaire begraafplaatsen op zijn grondgebied moest onderhouden, ook die van de voormalige vijand.

³⁸ Wikipedia: *Johann Friedrich (Fritz) Höger (1877-1949) was a German architect from Bekenreihe, Steinburg, Schleswig-Holstein in Northern Germany. Höger is renowned for his use of Brick, in particular Brick Expressionism. Höger opened his own architecture office in 1907, however because of his lack of higher education he was not admitted to the Federation of German Architects. Regardless, he received many commissions for private homes around Hamburg. It was during this time that Höger established his style with the use of bricks, particularly clinker bricks, which are more robust and frost resistant due to the higher temperature they are fired at.*

komt tot dezelfde conclusie als Höger en uit scherpe kritiek op RITZEN, waarop deze laatste wordt ontslagen.

Robert TISCHLER zelf krijgt in Vlaanderen slechts twee opdrachten: de uitbouw van de (ondertussen verdwenen) begraafplaats *Roeselare de Ruyter*, en van *Langemark-Nord* (1930-1932). Alle overige begraafplaatsen worden door de *Amtlicher deutscher Gräberdienst* onderhouden. In 1934 wordt deze dienst ondergebracht bij de *Reichsbaudirektion* in Berlijn. In 1941 wordt de *Amtliche Deutsche Gräberdienst* afgeschaft. Voortaan moet het bezette België de kosten voor het onderhoud van de Duitse militaire begraafplaatsen zelf dragen.

Enkele jaren voordien, in 1935, telde men in West-Vlaanderen nog 77 Duitse begraafplaatsen; 375 andere zijn intussen opgeheven en overgebracht, 28 blijken niet meer te lokaliseren.

Voor het hele land telde nog 84 Duits-Engelse begraafplaatsen, 15 Duits-Franse begraafplaatsen, en 3 Duits-Belgische begraafplaatsen.

Na de Bevrijding draagt de Belgische Overheid de zorg voor de Duitse militaire begraafplaatsen over aan de organisatie *Nos Tombes/onze Graven* en *Souvenir Belge*. Deze laatste kwijt zich echter nauwelijks van haar taak en wordt vervangen door het *Rode Kruis*. Het grootste probleem is dat de 80.000 houten kruisen, die de *Gräberdienst* destijds geplaatst heeft, ondertussen merendeels vermolmd zijn. Daarenboven blijken zowat 45.000 kruisen tijdens de strenge winter van 1944-'45 door de plaatselijke bevolking als brandhout te zijn gebruikt. Ook honderden bomen zijn gekapt en tot brandhout verwerkt.

Een nieuw bilateraal verdrag, op aandringen van België, bepaalt op 28 mei 1954 dat de Bondsrepubliek met ingang van 1 januari 1952 de kosten voor de begraafplaatsen opnieuw zelf moet dragen en 18 miljoen frank vergoeding dient te betalen voor hun onderhoud tijdens de Bezetting.

Gezien de hoge onderhoudskosten beslist de Bondsregering slechts 4 van de 100 bestaande begraafplaatsen uit WO I te behouden, en deze verder uit te bouwen en gedeeltelijk om te vormen: *Langemark-Nord*, *Menen-Wald*, *Hooglede-Ost* en *Vladslo-Praetbosch*.

De *Volksbund* is na de Tweede Wereldoorlog heropgericht. Voormalige leidinggevenden als hoofdarchitect Tischler zijn in functie gebleven. In 1954 krijgt de *Volksbund* van de Bondsregering officieel de taak om de graven van de Duitse oorlogsdoden in het buitenland te inventariseren, te restaureren en te onderhouden.

Tussen 1955 en 1957 worden door de *Volksbund* 111.334 Duitse en 578 Franse soldaten opgegraven en overgebracht naar verzamelbegravingen. Slechts 463 Duitse graven blijven achter op kleinere begraafplaatsen.

In 1960 zijn in totaal 126.168 soldaten op deze begraafplaatsen verzameld. Hun aantal is sindsdien nog licht gestegen omdat er nog altijd stoffelijke resten uit WO I gevonden worden. Zij worden doorgaans begraven in het *Kameradengrab* in Langemark. Telt men hierbij de Duitse soldaten op die begraven liggen op Geallieerde begraafplaatsen en op Belgische gemeentelijke begraafplaatsen, dan stijgt hun totaal aantal tot 134.898.

HOOGLEDE-OST

Hooglede Ost, de Ehrenhalle

De begraafplaats *Hooglede-Ost*, ontstaan in 1917, wordt in 1926 heraangelegd door de *Amtlicher deutscher Gräberdienst*. In 1932-1935 heeft deze begraafplaats een oppervlakte van 17.940 m² en liggen er 8247 Duitse soldaten begraven, waarvan 7960 geïdentificeerd. De begraafplaats ligt op een licht hellend terrein en heeft een rechthoekige plattegrond. Elk graf is aanvankelijk voorzien van een massief houten kruis met de naam van de gesneuvelde, zijn eenheid en zijn overlijdensdatum. De duizende, dicht bij elkaar staande kruisen moeten een diepe indruk op de bezoeker gemaakt hebben. De begraafplaats is aan drie zijden begrensd door een gracht en een omheining van ijzerdraad die overgroeid is door een ligusterhaag. De ingang bevindt zich in het zuiden, het voorportaal is geplaveid met natuurstenen tegels. Eind 1937 wordt de *Ehrenhalle* gebouwd, met natuurstenen elementen van het Duitse paviljoen op de Wereldtentoonstelling van Parijs. Ze is 30 m lang en 6 m breed, en heeft arcades die naar de begraafplaats toe open zijn. De *Ehrenhalle* wordt geflankeerd door populierendreven. Voor de hal liggen de grafperken, op het licht aflopend terrein.

Parijs, Wereldtentoonstelling, 1937, Duits en Russisch paviljoen

Tijdens de jaren 1955-1957 worden er in Hooglede geen soldaten meer bijgezet. Hooglede is vandaag de enige Duitse begraafplaats in Vlaanderen van het type *blühendes Gräberfeld*. De grootste wijziging bestaat immers in het wegnemen van de houten kruisen. De graven worden nu gemarkeerd met eikenhouten blokken, waarop een metalen plaatje met de namen van twee soldaten aangebracht is. De grafperken worden met heide (*Erica carnea*) beplant. Tussen de brede stroken heide liggen smalle

grasstroken, waarlangs de bezoekers zich naar de graven kunnen begeven. In de met heide beplante stroken worden groepjes van 5 basalten kruisen opgesteld, in totaal 215: 43 grote en 172 kleine, die als het ware oprijzen uit een rode bloemenzee.

Hooglede Ost, met heide aanplanting

De volgende grote aanpassing grijpt plaats in het begin van de jaren 1970. Zoals bij de andere begraafplaatsen, worden ook in Hooglede de graven gemarkeerd met grafstenen van graniet. Ze zijn 55 x 32 cm groot en vermelden de naam, graad, sterfdatum en grafnummer van telkens twee soldaten.

Hooglede Ost, granieten grafplaat

MENEN-WALD

Menen Wald

De begraafplaats *Menen-Wald* wordt in 1917 door Duitse troepen aangelegd in een bos bij Menen, vandaar de naam. In 1927 wordt de begraafplaats als *Rasenfriedhof* heraangelegd door de *Amtlicher Deutscher Gräberdienst*. Herbegravingen in 1919-1924 (ca 2.000 lichamen) en 1925-1935 brengen het aantal graven op 6.409. De begraafplaats heeft een min of meer rechthoekige plattegrond en is met haar 2,2 ha dubbel zo groot als Hooglede. Aan de rand van- en verspreid over de begraafplaats staan zwarte populieren. Later komen er eiken, kastanjes en haagbeuken bij. Evenals in Hooglede is de begraafplaats voorzien van een gracht en een omheining van ijzerdraad, overgroeid door een ligusterhaag. Vóór de haag staan rododendrons. De graven worden gemerkt met zwarte houten kruisen. De ingang wordt afgesloten door een zandstenen muur.

51

Menen-Wald is heden de grootste van de vier begraafplaatsen. In 1955-1957 worden er nog eens 40.000 doden begraven afkomstig uit 52 kleinere begraafplaatsen in heel België. Bij de heraanleg blijft de grootte van het terrein nochtans ongewijzigd.

Menen Wald, gracht met rododendrons

In het zuiden van de begraafplaats wordt nu een toegangsgebouw opgericht, met een voorpleintje. Vandaar loopt een wandelpad, geplaveid met natuursteen en gehalveerde keien, naar een achthoekige kapel. Beide gebouwen zijn ontworpen door Robert TISCHLER.

Menen Wald, het toegangsgebouw met wandelpad

De octogonale kapel is uit *Wesersandstein* opgetrokken. De *Ehrenraum* is met mozaïeken versierd en in de muur bevindt zich een schrijn met de zgn. *Ehrenbücher*. In het midden van de *Ehrenraum* staat een zuil die door vier leeuwen bewaakt wordt. Het interieur is met mozaïeken bekleed, waarop gouden engelen, het Hemelse Jerusalem en de Boom der Kennis in de Tuin van Eden zijn afgebeeld. De Tuin van Eden en het Hemelse Jerusalem symboliseren Alpha en Omega, het begin en het einde van de mensheid. Rondom de kapel liggen acht zerken, de *Sarkophagplatten* met de namen van de 53 begraafplaatsen van waaruit de doden naar Menen werden overgebracht.

Menen Wald, de kapel in Weserzandstein

VLADSLO-PRAETBOSCH

Ook de begraafplaats *Vladslo-Praetbosch* ontstaat reeds in 1914, pal achter het front. Zoals de andere wordt ze tijdens het Interbellum heraangelegd door de *Amtlicher Deutscher Gräberdienst*. De

De begraafplaats heeft een rechthoekige plattegrond en is ongeveer 1,3 ha groot. Het terrein is gelegen aan een straat en wordt aan drie zijden omgeven door bos. Aan de straatkant is de begraafplaats begrensd door een lage, stenen muur en een brede poort met een ijzeren hek. Aan de drie andere zijden scheidt een haag van haagbeuk de begraafplaats af van het bos. In het midden ligt een brede grasstrook die naar een groot houten kruis leidt. Aan weerszijden van de grasstrook bevinden zich de graven, gemarkeerd door kleine, zwarte houten kruisen. In de grasstrook en tussen de graven staan eiken, beuken en berken.

Voordat Vladslo wordt omgevormd tot verzamelbegraafplaats, rusten er 3.233 Duitse soldaten. In 1956 en 1957 worden meer dan 25.000 doden van andere begraafplaatsen overgebracht. In het noordwesten wordt een nieuw toegangsgebouw opgericht, in het zuidwesten wordt het *Trauerndes Elternpaar* van de Berlijnse beeldhouwster Käthe KOLLWITZ (1867-1945) opgesteld.

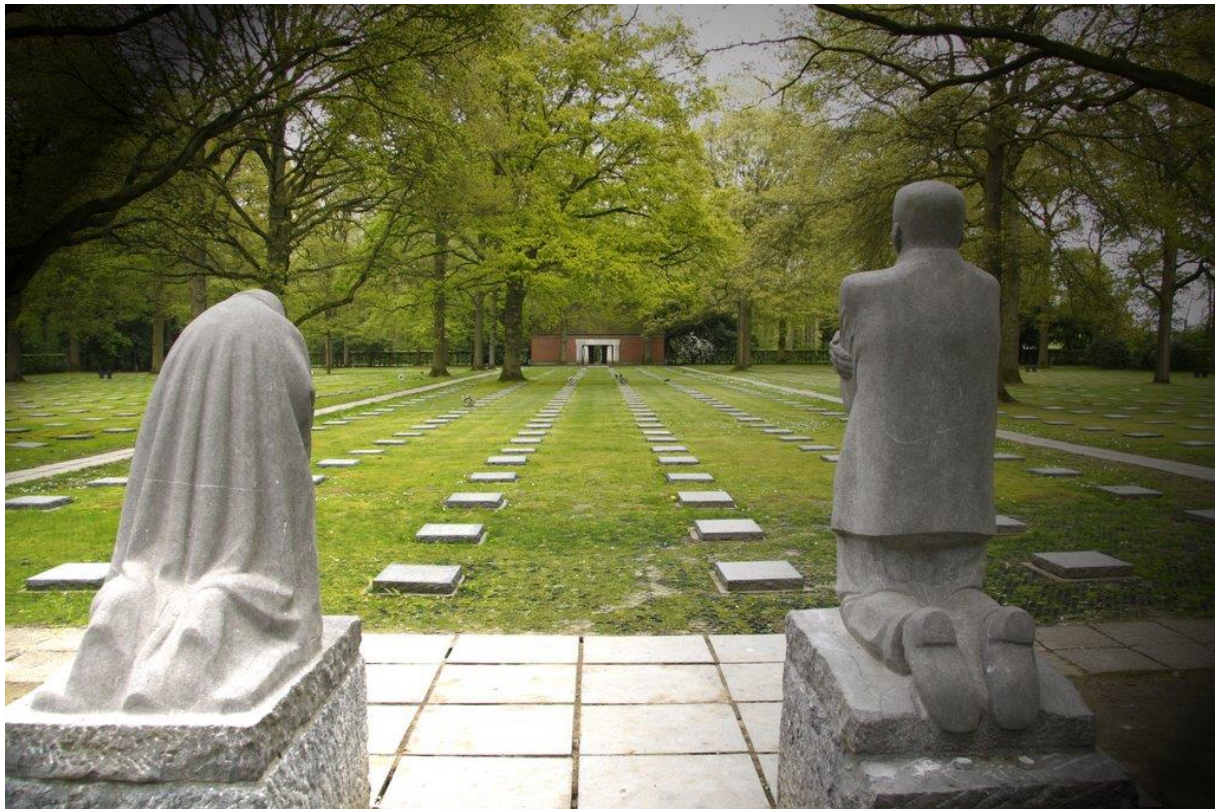
De oorlogsbegraafplaats Esen Roggeveld

De plannen voor het toegangsgebouw worden in 1955 ontworpen door Robert TISCHLER. Het is een bakstenen gebouw met een rechthoekige plattegrond en een schilddak met dakruiter. Aan de straatkant heeft het gebouw een gedrongen deuromlijsting in Jura-travertijn, aan de kerkhofzijde een

brede deuroplijsting met dorische zuilen, in hetzelfde materiaal. Het gebouw bestaat uit drie vertrekken, een *Vorraum* in het midden, een *Listenraum* aan de rechterkant en een *Wärterraum* aan de linkerkant. De *Listenraum* is met panelen van eik en lork bekleed en bevat de registers met de namen en de grafnummers van de gesneuvelden.

Tischler laat *Die Eltern* van Käthe Kollwitz zodanig opstellen dat men ze al vanaf de straat kan zien. Wanneer men door het poortgebouw gestapt is, kan men de hele begraafplaats overzien, met de beelden aan de overzijde: een indrukwekkend gezicht!

Käthe Kollwitz maakte de beelden voor haar zoon Peter, die sneuvelt op 23 oktober 1914, amper 18 jaar oud. Het *Trauernde Elternpaar* wordt in 1932 opgesteld op de oorlogsbegraafplaats van Esen-Roggeveld, waar Peter Kollwitz oorspronkelijk begraven ligt. Wanneer deze begraafplaats in 1957 opgeheven wordt en de doden naar Vladslo werden overgebracht, komt het ouderpaar te staan op de plaats van het grote kruis, met het graf van Peter pal voor het beeld van de treurende moeder.

Vladslo Praetbosch, Käthe Kollwitz's *Trauernde Elternpaar*

In 1969-1970 wordt Vladslo opnieuw aangelegd door Georg FISCHBACHER, opvolger van Robert Tischler. Het *blühende Gräberfeld* wordt omgevormd tot *Rasenfriedhof*. De houten naamblokjes worden vervangen door liggende vierkante grafstenen van graniet; de basalten kruisen worden verwijderd maar na protest deels teruggeplaatst, paarsgewijs opgesteld, verspreid over de perken.

LANGEMARK-NORD

De geschiedenis van de begraafplaats *Langemark-Nord* is nauw verweven met de zogenaamde *Mythos von Langemarck*. Op 11 november 1914 verspreidt de Duitse legerleiding het bericht dat 'jonge regimenten' ten westen van Langemark vijandelijke linies veroverd hebben onder het zingen van *Deutschland über alles*. Duitse kranten brengen dit nieuws op hun voorpagina: de mythe is geboren. Latere historici hebben de *Mythos von Langemarck* op verschillende punten weerlegd: het doel van de aanval was niet Langemark maar wel Bikschote, een naam die weliswaar niet zo geschikt was voor propagandadoeleinden. De aanval was daarenboven niet succesvol: de slecht bewapende en onervaren troepen liepen tevergeefs storm tegen goed getrainde en goed verschanste Britse beroepssoldaten. De regimenten die bij Langemark werden ingezet, waren ook geen 'studentenregimenten'. Het waren eenheden waarin alle leeftijdscategorieën en alle lagen van de bevolking vertegenwoordigd waren.

Langemarck Nord na WO I

De begraafplaats ontstaat reeds in 1914. Na de oorlog gebruikt de Belgische *Service des sépultures militaires* Langemark als verzamelbegraafplaats. Het terrein wordt uitgebreid van 1,1 ha tot 1,96 ha en er wordt een groot aantal soldaten herbegraven die afkomstig zijn van 32 opgeheven begraafplaatsen. Het initiatief voor de heraanleg gaat uit van de *Deutsche Studentenschaft*, die hiervoor beroep doet op de *Volksbund*: Robert TISCHLER dus, samen met zijn confrater Christoph HACKER. De werken worden aangevat in het najaar van 1930, de begraafplaats wordt op 10 juli 1932 ingewijd.

Tischler vormt de oorspronkelijke begraafplaats om tot een rechthoekig grondstuk van 210 m lang en 90 m breed, en splitst het terrein op in een *Eichenhain* en een hoger gelegen *Ehrenfeld*. De *Eichenhain*, de eigenlijke begraafplaats, wordt omzoomd door een laag, met gras begroeid muurtje.

Het *Ehrenfeld* is omgeven door een muur en een gracht. De tweeledige begraafplaats is aan drie zijden omgeven door dreven van knotwilgen.

Langemarck Nord, het poortgebouw

Het *blockhaus*-vormige poortgebouw, opgetrokken in rode Weserzandsteen, vormt de overgang van het dagelijkse leven naar de begraafplaats. Het omvat een centrale doorgang -waarvan de wanden en het plafond bekleed zijn met mozaïeksteentjes- en twee zijkamers, afgesloten met zware smeedijzeren hekken en binnenin bekleed met eikenhout.

Een lage, brede muur in rode zandsteen omgeeft de begraafplaats. Langs de straatkant worden knotwilgen aangeplant, en het rechterdeel rond het klaprozenveld wordt omringd door een brede sloot, een evocatie van de onderwaterzetting van het IJzerfront.

Eens voorbij het poortgebouw vormt een muur de afscheiding met de eigenlijke begraafplaats. Aan de muur hangt een krans, waarop in brons het citaat van Heinrich LERSCH: "*Deutschland muss leben, und wenn wir sterben müssen*".

De begraafplaats zelf, *de Eichenhain*, wordt beplant met eiken, bedoeld om 2 eeuwen lang de graven te overschaduwen. De graven worden voorlopig aangeduid met houten kruisjes; in 1957-'58 worden ze vervangen door nummerstenen.

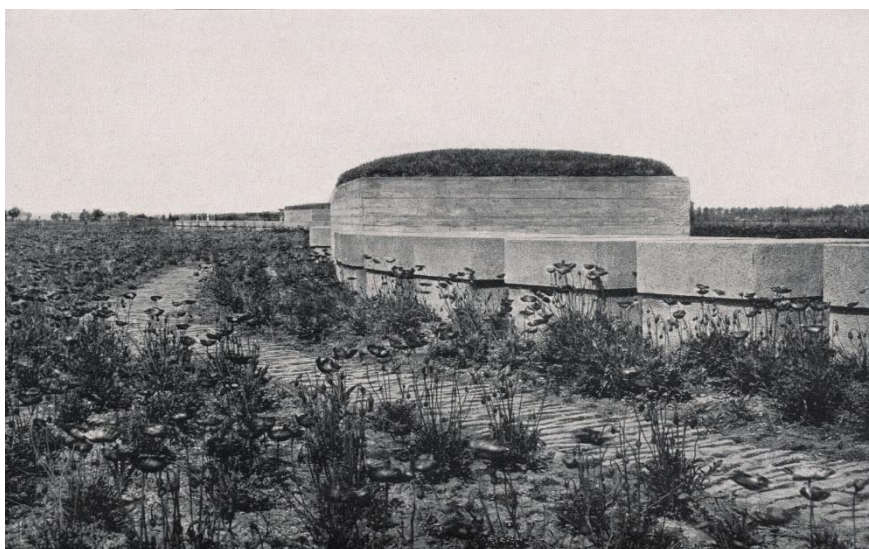
Op het hogere, niet omheinde gedeelte, het *Ehrenfeld*, worden klaprozen gezaaid, waartussen kamille: het zogenaamde "papaverveld" dat het vroegere front moet symboliseren. Hier geen graven, maar drie Duitse betonnen schuilplaatsen, gedeeltelijk bovengronds met de ingangen gekeerd naar het noorden, deel van de voormalige Duitse *Hindenburglinie Langemark-Geluveld*. Ter evocatie van deze verdedigingslijn, worden ze verbonden met massieve blokken beton, aan de voorzijde met een granietblok waarop de namen van de legerafdelingen en studentenverenigingen betrokken bij de aanleg van de begraafplaats.

Langemark Nord, het Ehrenfeld met schuilplaatsen en betonblokken

Langemark Nord, de gracht langs het Ehrenfeld

Langemark Nord, het Ehrenfeld na WO I

Met de heraanleg van de begraafplaats wordt al in 1952 een aanvang gemaakt.

Op het hoger gelegen klaprozeveld worden 9.257 geïdentificeerde gesneuvelden begraven; op hun graf een eiken blokje met koperen plaatje, waarop telkens twee voornamen met familienaam.

Achter de afscheidingsmuur worden 366 graven vervangen door een reusachtig *Kamaradengrab* waarin bijna 25.000 stoffelijke resten worden bijgezet.

Langemark Nord, het massagraf

Het massagraf wordt voorafgegaan door de wapenschilden van 8 Belgische provincies. Centraal tussen de wapenschilden ligt een bronzen krans van eikenloof met citaat naar de profeet Jesaja (43,1): *“Ich habe dich bei deinen namen gerufen, du bist mein”*. Aan de achterzijde van het massagraf, met de rug tegen de scheidingsmuur met de begraafplaats, komt de sobere, tot bezinning uitnodigende bronzen beeldengroep van de Munchense beeldhouwer Emil KRIEGER te staan: vier rouwende militairen met afgenomen helm.

Langemark Nord, de beeldengroep van Emil Krieger, oorspronkelijke opstelling

Op de begraafplaats worden groepjes ingebracht van telkens drie basalten kruisen, met één groter kruis aan straatzijde. Het totaal aantal Duitse gesneuvelden op Langemark bedraagt nu ruim 44.000. Aan de leuze *Deutschland muss leben* wordt in 1959 de inscriptie '*Heinrich Lersch, 1914*' toegevoegd, waardoor ze in haar historische context gesitueerd wordt.

Langemark Nord, na 1969

In 1969 wordt de begraafplaats opnieuw omgevormd, naar een ontwerp van Dr. Georg FISCHBACHER. Een belangrijke vernieuwing is dat de graven voortaan met liggende vierkante stenen van graniet gemarkeerd worden. De stenen in de *Eichenhain* zijn 34 x 50 cm groot en vermelden de namen van telkens acht gesneuvelden.

En andermaal in 1983-1984, nadat archiefonderzoek 17.342 soldaten heeft kunnen identificeren die in het gemeenschappelijke graf bijgezet zijn. Rondom het massagraf worden 32 steenblokken van basaltlava opgesteld, met bronzen platen waarop de naam, graad en overlijdensdatum van elke gesneuvelde soldaat vermeld worden. De muur die het poortgebouw van de eigenlijke begraafplaats scheidt wordt gesloopt: Fischbacher wil immers dat de bezoeker al bij het binnenkomen van het poortgebouw een blik kan werpen op de begraafplaats. De plaat met de leuze van Heinrich Lersch wordt verplaatst naar de achterzijde van het poortgebouw, en de beeldengroep van Emil Krieger wordt opgesteld aan de overzijde van de begraafplaats, tegenover het poortgebouw.

Langemark Nord, de basaltblokken rond het massagraf

Vanwege het grote aantal bezoekers worden in 2006 ook nog een groot parkeerterrein en een bezoekerscentrum bij de begraafplaats aangelegd. Het gebouw is ontworpen door het Architectenbureau Govaert & Vanhoutte, uit Brugge en wordt op 28 juni 2006 in gebruik genomen.

Een lezing eindigt traditiegetrouw met een citaat. Waarom niet dit van Edwin LUTYENS, uit een brief aan zijn echtgenote, na het zien van de slagvelden aan het Westers front:

“What humanity can endure, suffer, is beyond belief ...

The graveyards, haphazards from the needs of much to do and little time for thought. And then a ribbon of isolated graves like a milky way across miles of country where men were tucked in where they fell. Ribbons of little crosses each touching each across a cemetery, set in a wilderness of annuals and where one sort of flower is grown the effect is charming, easy and so pathetic. One thinks for the moment no other monument is needed. Evanescent but for the moment is almost perfect and how misleading to surmise in this emotion and how some love to sermonise. But the only monument can be one in wich the endeavour is sincere to make such monument permanent – a solid ball of bronze!”

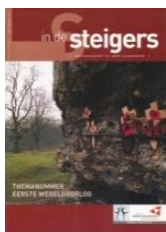
Literatuur

CELIS M.M., *Zonnebeke (Passendale) Tyne Cot New Britisch Cemetery-Langemark, Duitse Militaire Begraafplaats*, in *De Beeldtaal van symbolen, M&L Cahier 7*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap-Afdeling Monumenten en Landschappen, 2002, p. 238-243.

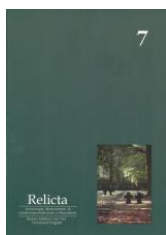
CELIS M.M., *Elysische Velden in Evere. De begraafplaats van Brussel*, in *Erfgoed Brussel. Dossier geschiedenis en herinnering*, nr. 011-012, Brussel Stedelijke Ontwikkeling, september 2014, p. 120-143.

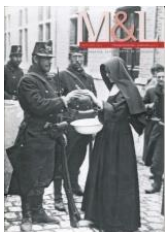
DECOODT H., *In de Steigers. Erfgoednieuws uit West-Vlaanderen. Themanummer Eerste Wereldoorlog*, jrg. 13, 2006, nr. 1-2.

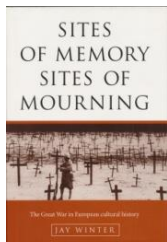
DECOODT H., *De sporen van "den Grooten Oorlog"*, in *M&L. Monumenten, Landschappen en Archeologie*, jrg. 26, nr. 1, januari-februari 2007, p. 4-36.

FREYTAG A., VAN DRIESSCHE TH., *Die Deutschen Soldatenfriedhöfe des Ersten Weltkriegs in Flandern*, in *Relicta. Archeologie, Monumenten- & Landschapsonderzoek in Vlaanderen*, 7, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, 2011, p. 163-238.

VAN DEN HOVE P., *Halen, 12 augustus 1914. Een vergeten strijd in een vergeten landschap?*, in *M&L. Monumenten, Landschappen en Archeologie*, jrg. 33, nr. 5, september-oktober 2014, p. 6-27.

WINTER J., *Sites of Memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history*, Cambridge University Press, 1995.

DE DUITSE EN BELGISCHE MILITAIRE WO I EREPERKEN

OP DE BEGRAAFPLAATS VAN BRUSSEL, IN EVERE

Marcel M. Celis

Herdenkingsmonumenten, en onder meer de militaire memorialen opgericht tijdens en na WO I op de stedelijke begraafplaats van Brussel, maakten in het najaar 2014, naar aanleiding van de *Open Monumentendagen*, het voorwerp uit van een uitvoerige bijdrage in een thematische aflevering van het tijdschrift *Erfgoed Brussel*³⁹.

Beperkt archiefonderzoek voor de Duitse en Belgische militaire ereperken in het bijzonder, leverde alvast interessant nieuw materiaal op dat in voormelde publicatie, wegens de afgemeten plaatsruimte, slechts beperkt aan bod kon komen.

De oorspronkelijke versie volgt hierbij.

Het Duits militair Ereperk 1914-1918⁴⁰

Op donderdag 14 november 1918, nauwelijks drie dagen na de ondertekening van de wapenstilstand in Compiègne, stelt de Conservator van de begraafplaats een veelzeggend rapport op: *“L’autorité allemande a érigé sans aucune autorisation, ni assentiment de l’administration communale de la Ville, un monument au centre de la pelouse 11 et a par ce fait enlevé une grande partie de la zone des terrains affectés aux inhumations ordinaires.*

Ce monument est encore en voie de construction, est délaissé et est par conséquent inachevé.

*N’y aurait-il pas lieu de le faire enlever, de le remiser à un autre endroit ou bien encore, ce qui me paraît le plus rationnel, de le vendre par soumission lors de la vente des objets provenant des pelouses désaffectées?”*⁴¹

Dat dit niet vanzelfsprekend is, blijkt uit een verslag aan de Burgemeester van december 1920: *“Mr. de Ramaix, Chef de Cabinet de Mr. Le Ministre des Affaires Etrangères⁴², a visité avec un délégué de la Légation d’Allemagne le monument allemand, au cimetière d’Evere; d’après les constatations de Mr. de Ramaix et les déclarations du délégué allemand, le monument peut-être considéré comme ‘achevé’; il n’y manque qu’une inscription sur une croix qui le compose.*

³⁹ CELIS Marcel M., Elyzische Velden in Evere. De begraafplaats van Brussel, Dossier Geschiedenis en herinnering, in *Erfgoed Brussel*, dubbelnummer 011-012, september 2014,, p. 120-143.

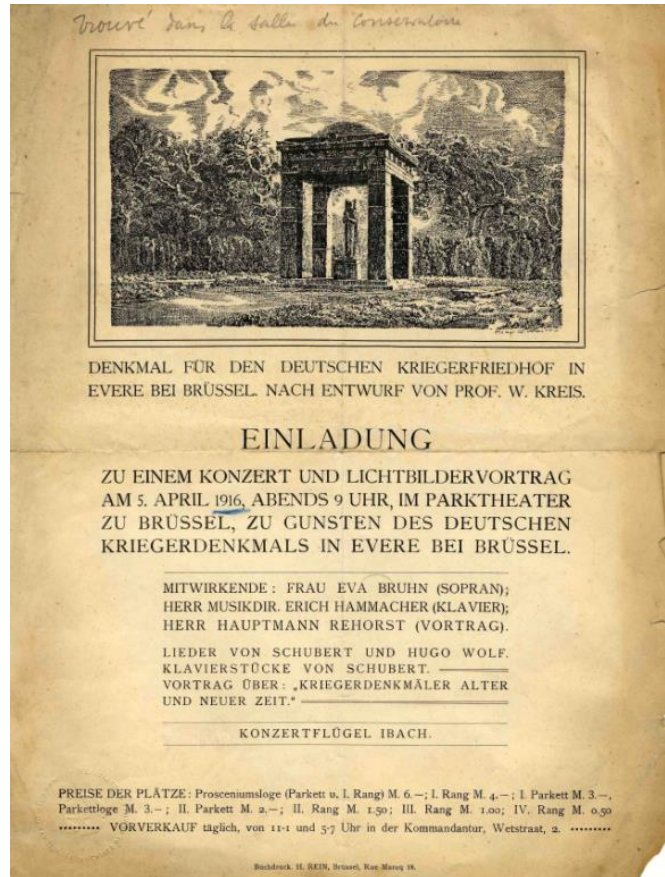
⁴⁰ Perk 11. Zie ook VANDERVELDE Cécilia, *La nécropole de Bruxelles*, Commission d’Histoire de l’Europe, Brussel, 1991.

⁴¹ Stadsarchief Brussel, Cultes, 1383.

⁴² Henri Jaspar ([Schaarbeek 1870-Sint-Gillis 1939](#))

Autour du monument sont enterrés 500 corps dont le rapatriement paraît difficilement réalisable; en effet, le Gouvernement allemand, qui a mis les frais à charge des familles des décédés, ne voudra vraisemblablement pas intervenir.

L'opinion de Mr. Jaspar -exprimée également par Mr. Delacroix- est que la démolition du monument serait de nature à provoquer des incidents dont le Pays serait seul à subir les conséquences, et qu'il vaudrait mieux laisser les choses dans l'état où elles sont."⁴³ Het regeringsstandpunt wordt in oktober 1921 bevestigd door een omzendbrief van Eerste Minister Henri Carton de Wiart aan de Gouverneur van de Provincie Brabant: "La question du maintien ou de la suppression des monuments commémoratifs élevés dans les cimetières par les allemands en l'honneur de leur morts, déjà discutée entre les délégués anglais, français et belges d'une part, et les délégués allemands d'autre part, au cours d'une conférence tenue à Bruxelles le 15 juin 1921, fait encore l'objet de négociations entre les gouvernements intéressés. Dans l'état actuel de la question, il s'impose que les administrations communales laissent en état les monuments, dont il s'agit, et s'abstiennent d'y porter une atteinte quelconque. Une décision ne pourra être prise à l'égard de ces monuments qu'après que les négociations engagées auront abouti à une solution."⁴⁴ Een wijze beslissing, zou later blijken.

Uitnodiging "zu einem Konzert und Lichtbildvortrag", 1916 (SAB)

Het herdenkingsmonument, een "offene Ehrenhalle", vormt een open paviljoen met zwaar entablement en dak, geschraagd door vier massieve vierkante pijlers, staand op een drie treden tellend podium, mogelijks uit *Wesersandstein*. De omlopende fries lijkt bestemd te zijn geweest voor beeldhouwwerk in bas-reliëf, maar bleef onafgewerkt. Aan de voorzijde een granaatwerpende en gewapende soldaten; aan de achterzijde, rechts, brancardiers met een hond die een gewonde wegdragen en, in het midden, een soldaat met ereteken die over een kaart gebogen personages een document aanreikt.

Het paviljoen herbergt slechts een uit natuursteen opgemetselde sokkel, waarop een vergulde, uit eikenbladeren oprijzende 'rijksappel' (wereldbol met kruis).

⁴³ Stadsarchief Brussel, Cultes, 1383.

⁴⁴ Stadsarchief Brussel, Cultes, 1383.

Ontwerper is professor Wilhelm Kreis (Eltville am Rhein 1873-Bad Honnef am Rhein 1955), een van Duitslands meest vooraanstaande architecten. Tegen de nieuwe stromingen in blijft hij de historiserende, conservatieve stijlen getrouw, wellicht de verklaring voor zijn levenslange populariteit doorheen het Keizerrijk van Wilhelm II, de Weimar republiek, het Derde Rijk en de Federale republiek. Het paviljoen in Evere blijkt geen eenmalig concept, maar sluit nauw aan bij de ruim vijftig *Bismarck Turme* die Kreis rond de eeuwwisseling in vooroorlogs Duitsland opricht, in het bijzonder deze in Rengsdorf en Stuttgart. De beeldhouwer blijft vooralsnog onbekend.⁴⁵ Een bewaard gebleven uitnodiging⁴⁶ “*zu einem Konzert und Lichtbildervortrag*” in het *Théâtre du Parc*, in Brussel⁴⁷ op 5 april 1916, toont alleszins dat de *Ehrenhalle* een meer dan levensgroot beeld van een staande engel met slagzwaard had moeten herbergen.

Wilhelm Kreis, *Bismarcktürme* in Würzburg en Rengsdorf

Na WO II, in 1956, wordt het Duits ereperk door de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* herschikt, en worden naar Perk 11 tijdens WO I gesneuvelde Duitse militairen overgebracht die in Perk 10 waren bijgezet. Het verklaart de inscriptie, op een zijde van de *Listenkaste* bij de ingang van het perk: “*Hier ruhen † 1180 † Deutsche Soldaten des Weltkrieges 1914-1918*”.

⁴⁵ Archiefonderzoek zou hier ongetwijfeld een antwoord op bieden; zie ondermeer FREYTAG Annette en VAN DRIESSCHE Thomas, *Die Deutschen Soldatenfriedhöfe des Ersten Weltkriegs in Flandern*, in *Relicta. Archeologie, Monumenten- & Landschapsonderzoek in Vlaanderen*, 7, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel, 2011, p. 163-238.

⁴⁶ Stadsarchief Brussel.

⁴⁷ Vanaf 30 september 1915 wordt het *Théâtre du Parc*, stadseigendom, voor de in Brussel gelegerde Duitse troepen in gebruik genomen door het *Deutsche Theater in Belgien*.

Het Belgisch Ereperk 1914-1918⁴⁸

Het initiatief tot oprichting van een belangrijk monument ter herdenking van de Brusselse burgerslachtoffers en tijdens de Eerste Wereldoorlog gesneuvelde militairen, in het voorjaar 1928, gaat uit van de christen-democratische schepenen van Burgerlijke Stand, Erediensten en Begravingen Jules Coelst (Tienen 1870-Brussel 1946)⁴⁹ die hiervoor een geëigend *Comité* samenstelt.

De opdracht wordt toevertrouwd aan stadsarchitect François Malfait (Brussel 1872-1955) en de Lakense beeldhouwer Mathiéu Desmaré (Laken 1877-1946).

Reeds op 11 maart legt beeldhouwer Desmaré de foto en beschrijving voor van een eerste schets: *“La figure principale du projet représente la Belgique pleurant ses enfants morts. Elle s’appuie sur un glaive entouré d’une couronne de lauriers et portant au milieu les armoiries de la Ville de Bruxelles (St-Michel terrassant le dragon). Le soubassement sera décoré de deux bas-reliefs représentant un soldat ainsi qu’un civil morts.”*⁵⁰ Op 11 april volgen drie foto’s van een tweede, meer ambitieuze schets: *“En haut deux bas-reliefs représentent l’offrande aux morts. Plus bas, entre le cordon et la corniche inférieure, une frise de trois bas-reliefs représentent les sacrifices héroïques des soldats et civils. Autour de la partie supérieure de l’entrée, deux hauts-reliefs figurant la glorification des héros. Dans les niches, deux figures, un soldat et un civil. Au dessus des niches, une guirlande de lauriers. Dessous les colonnes deux motifs décoratifs. Dans l’arrière face du monument seraient graves les noms des soldats et civils morts pour la patrie.”*⁵¹

Mathieu Desmaré, de schetsen 2 en 3 in modeleerpasta, 1928 (SAB, *Cultes*, 1383)

Twee kleine foto’s, op de rugzijde gesigeneerd *M. Desmaré* en gedateerd 8-5-28 tonen twee nieuwe schetsen, genummerd 2 en 3⁵². Schets nr. 2, een open portiek geflankeerd door kluwens van

⁴⁸ Perk 14, Weg 23.

⁴⁹ Hij vervangt tijdelijk, van juli 1941 tot september 1942, burgemeester Joseph Vandemeulebrouk tijdens diens deportatie naar Duitsland. Zijn verzet tegen het verplicht dragen van de Davidsster en weigering om zijn politie in te zetten bij het opsporen van Joden, leidt in 1944 ook tot zijn arrestatie en deportatie.

⁵⁰ Geciteerd door VANDERVELDE C., o.c., p. 521.

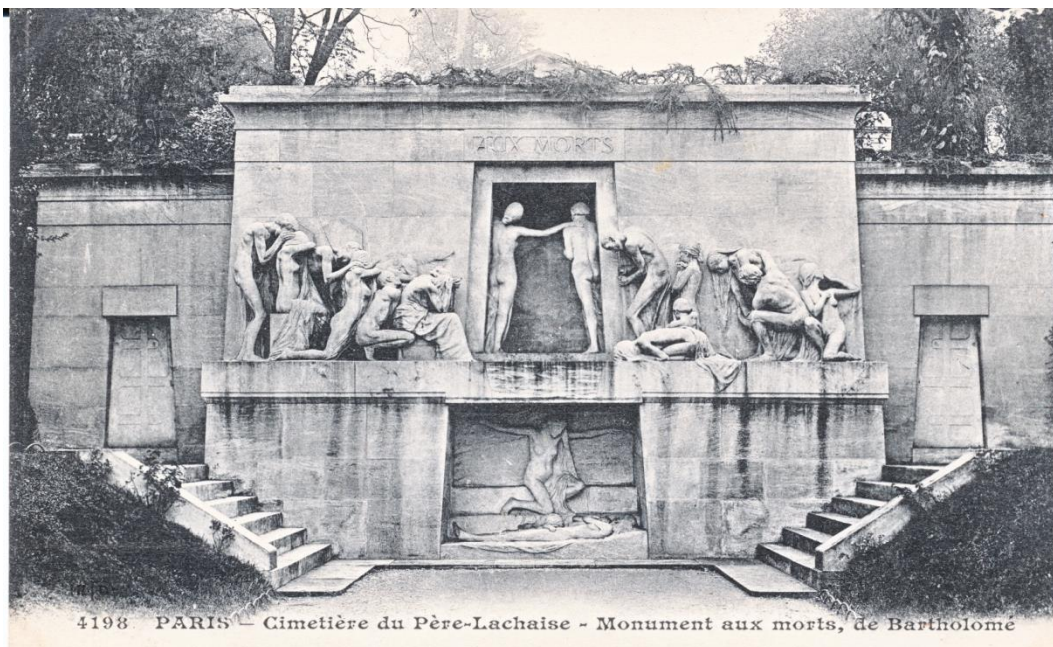
⁵¹ Geciteerd door VANDERVELDE C., o.c., p. 522.

⁵² Stadsarchief Brussel, *Cultes*, 1381.

personnages, verraadt een sterke verwantschap met het befaamde *Monument aux Morts* van Albert Bartholomé (Thiverval 1848-Parijs 1928), onthuld op 1 november 1899 op het *Cimetière du Père Lachaise*, in Parijs.⁵³ Schets nr. 3 sluit nauw aan bij de Stuart-cenotaaf van Antonio Canova (Possagno 1757-Venetië 1822), onthuld in de Sint-Pietersbasiliek in Rome in 1819. Beide schetsen zijn tegelijk herkenbaar in het herdenkingsmonument voor de Franse Onbekende Soldaat, op het Onze-Lieve-Vrouwvoorplein in Laken, eveneens van de hand van M. Desmaré en F. Malfait en reeds ingehuldigd in juli 1927.

Antonio Canova, Stuart-cenotaaf, Rome, Sint-Pietersbasiliek, 1819

Albert Bartholomé, *Monument aux morts*, Parijs, *Cimetière du Père Lachaise*, 1899 (MMC)

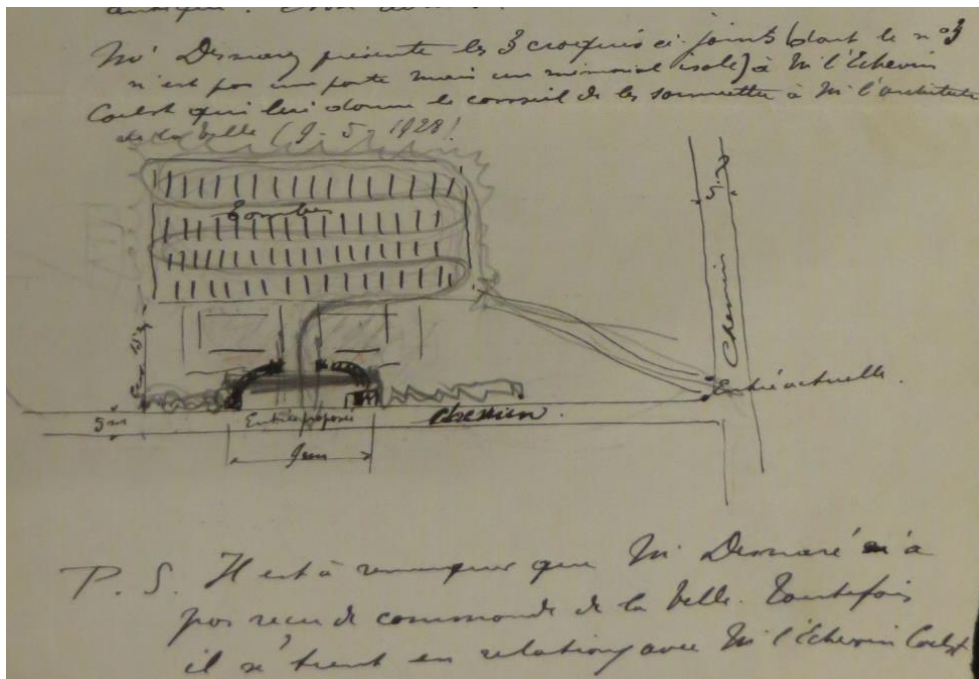
⁵³ BENEDITE Leonce, Albert Bartholomé, in *Art et Décoration*, jrg. 3, nr. 12, december 1899, p. 161-174; GSELL Paul, Albert Bartholomé. Peintre et sculpteur, in *L'Art et les artistes*, jrg. 4, nr. 4, december 1908, p. 107-114; BUIROLLET Thérèse, DELCOURT Virginie, Albert Bartholomé. Le sculpteur et la mort, *Les cahiers du MuMa*, Somogy Editions d'Art, Parijs, 2011.

Mathieu Desmaré, gipsen schets van het *Monument aux Poilu inconnu*, Laken, 1927 (MMC)

Een handgeschreven nota, gedateerd 9 mei 1928, vat de reacties samen van het College van Burgemeester en Schepen: *“Mr. L’Echevin Coelst est en possession d’une somme d’environ 50.000 f. récoltée par un Comité. Il propose d’affecter cette somme à la sculpture; la Ville paierait les matériaux et les parties architecturales dont l’étude serait faite par la Ville./ Mr. Desmaré présente un monument à placer dans l’enclos ou sont enterrés les héros. Non admis./ Le collègue préférerait une entrée monumentale. Il est à remarquer que l’enclos est situé le long d’un sentier qui accotement compris n’a que 5 m./ Mr. Desmaré présente une arcade genre arc de triomphe antique. Non admis./ Mr. Desmaré présente les 3 croquis ci-joints (dont le n° 3 n’est pas une porte mais un mémorial isolé) à Mr. l’Echevin Coelst qui lui donne le conseil de les soumettre à Mr. l’architecte de la Ville.”*⁵⁴

⁵⁴ Stadsarchief Brussel, Cultes, 1383.

Schets in inkt van de Belgische militaire begraafplaats, 1928 (SAB, Cultes, 1381)

De portiek die uiteindelijk wordt uitgevoerd blijkt een soberder variante van schets nr. 2: *“D’une architecture sobre et suggestive, invitant au recueillement, le portique funéraire élevé à l’entrée de la pelouse d’honneur du cimetière de la Ville, à Evere, présente deux hauts-reliefs symbolisant l’hommage et la reconnaissance du peuple belge à ses enfants morts pour la patrie. Celui du côté droit (vu de face) représente la Douleur exprimée par différentes figures; celui de gauche: le Souvenir et le Deuil.”*⁵⁵

Mathieu Desmaré, portiek van het Belgisch WO I-ereperk (foto DUQUENNE ca. 1930)

⁵⁵ Geciteerd door VANDERVELDE C., o.c., p. 522.

De plechtige inhuldiging vindt plaats op 1 november 1930 in aanwezigheid van generaal Hannoteau in naam van Koning Albert I, van de liberale 'oorlogs'burgemeester Adolphe Max (Brussel 1869-1939) en van luitenant-generaal Chardigny namens Frankrijk.

“Zolang ik zal leven en in vrijheid verkeeren, zal ik uit al mijne krachten de rechten en de Waardigheid mijner Medeburgers verdedigen (Proclamatie van den Burgemeester, Aug. 1914)”

BLOEMLEZING UIT DE PERS

Pierre Brewee volgt wat er verschijnt m.b.t. funerair erfgoed in de pers en media op de voet. Hij maakt voor ons een korte samenvatting. In geen geval heeft deze bloemlezing de bedoeling om volledig te zijn maar is ze eerder opgevat om er trends in aan te wijzen en soms ook de berichten van een kritische noot te voorzien.

Deerlijk: uitbreiding begraafplaats

De begraafplaats van Deerlijk is aanzienlijk uitgebreid. Aan de Oostelijke kant is er een groene zone bijgekomen. Het nieuwe gedeelte werd opgesplitst in drie delen: een strooituin met zitbanken, een plaats voor kindergraven en grasperken die plaats bieden aan honderd overledenen.

Alles is verdeeld over kleinere blokken die van elkaar gescheiden zijn door hagen. De bestaande kerkhofmuur blijft behouden, maar een opening werd gecreëerd om het oude en het nieuwe deel met elkaar te verbinden. De hoofdas werd aangelegd in mozaïekkasseien, de strooituin werd aangelegd rond een boom en er is ook een ruimte voorzien om in de (nabije) toekomst een afscheidsruimte op te bouwen.

De zerken meten maximum 1 meter bij 1 meter met een ruggedeelte dat maximum 1 meter hoog mag zijn. Voor de zerk wordt een zone gazon vrijgehouden. Dit alles is onderhoudsvriendelijk, bij bijzettingen moet de zerk niet meer weg genomen worden en verzakkingen zijn niet meer mogelijk omdat elk graf apart gefundeerd wordt.

Zele: milieuvriendelijke beheer van de begraafplaats

Het gemeentebestuur en de milieudienst van Zele hebben bewezen dat je een begraafplaats ook op een milieuvriendelijke manier kan beheren. De lindebomen op de centrale laan van de begraafplaats in de Zevensterrestraat kampen met een bladluizenplaag en gemeentebestuur en milieudienst zijn op zoek gegaan naar een milieuvriendelijke oplossing. De omvang en de agressiviteit van de plaag maken dat lieverheersbeestjes geen oplossing bieden en men heeft dan ook besloten om het probleem aan te pakken met de galmug, een muggensoort die alleen 's nachts actief is en geen nadelige effecten heeft op de mens. De galmuglarven worden in emmertjes met een kleine hoeveelheid potgrond opgehangen in de linden, waarna ze hun werk kunnen doen.

Moorsele: nieuw kunstwerk op de begraafplaats

Op de begraafplaats van Moorsele werd het kunstwerk “Van worden ... tot vergaan ... tot worden” van kunstenaar Linda Molleman onthuld. Het werk geeft vorm aan de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog en lijden en verlies als universele thema's. Linda Molleman maakte vroeger al het werk “Voor allen aan wie oorlog raakt” voor de burgerslachtoffers op de begraafplaats van Wevelgem in de Menenstraat. Positieve reacties resulteerden in de vraag naar kunstwerken voor Moorsele en Gullegem. Na deze nieuwe onthulling wacht alleen nog de onthulling van een laatste werk op zaterdag 12 september in Gullegem. Het werk in Moorsele stelt een logaritmische spiraal en een scarabee of mestkever voor. De evolutie van de spiraal is eindeloos: einde vloeit terug naar begin. De spiraal stelt dan ook de herrijzenis voor. De mestkever belichaamt op zijn beurt de vernieuwing van het lichaam, zo verklaart de Oedelemse kunstenaar.

(c) Foto: Berno Decherf, fotograaf Het Nieuwsblad